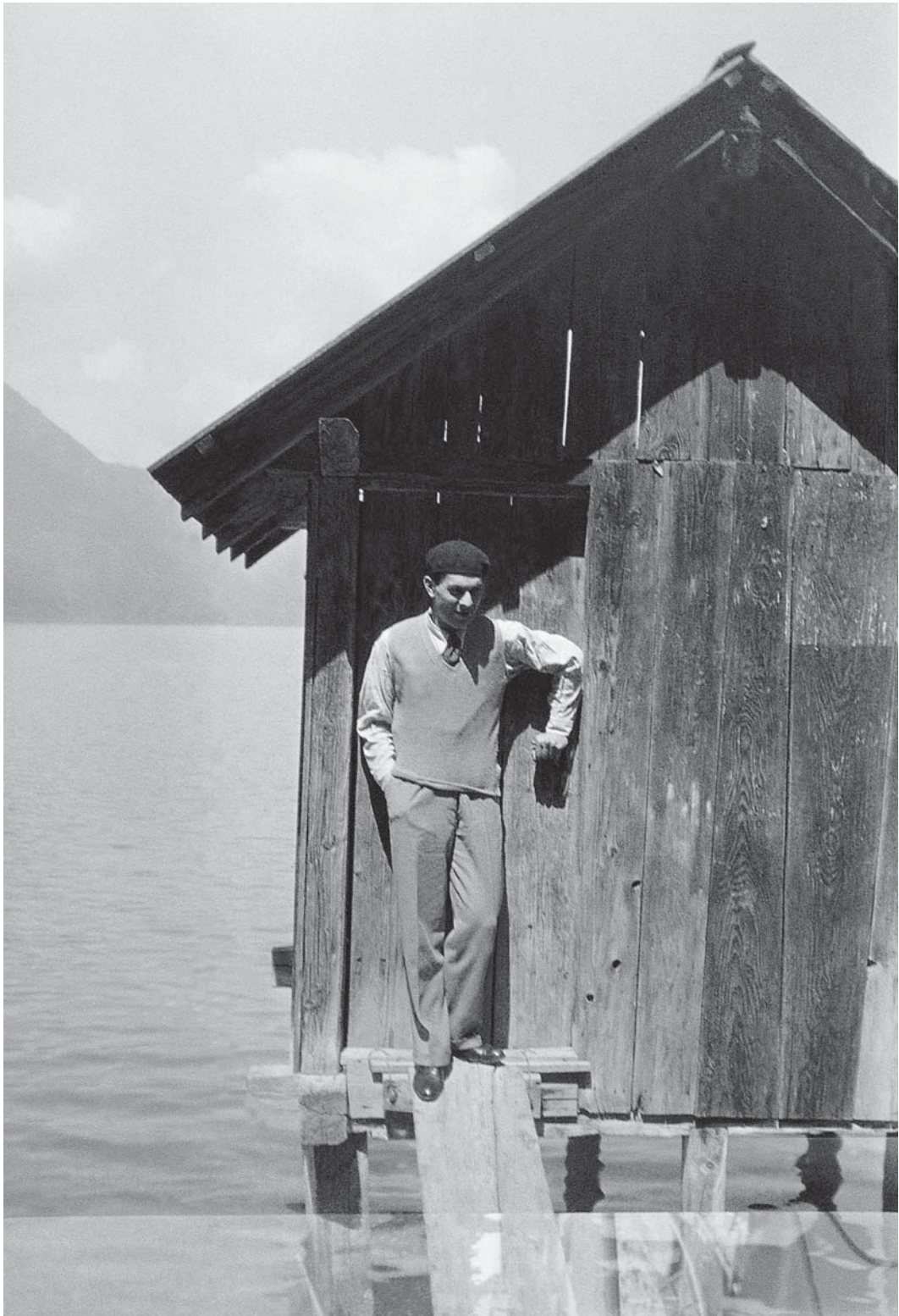

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΟΙ ΞΕΧΑΣΜΕΝΕΣ ΒΑΛΙΤΣΕΣ ΤΗΣ ΓΙΑΓΙΑΣ ΣΤΕΦΑΝΙΑΣ. *Ἡ ἀναπάντεχη εὕρεση ἑνὸς σημαντικοῦ μέρους ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἀνδρέα Ἐμπειρίκου (Α.Ε.) πὸν γιὰ χρόνια ἐθεωρεῖτο χαμένο καὶ ἀπὸ ὅπου προέρχονται καὶ οἱ παροῦσες ἐπιστολές, θυμίζει ἀνάλογες θαυμαστὲς ἀνευρέσεις χειρογράφων πὸν ἔχουν ξεχαστεῖ μέσα σὲ μπαούλα, βαλίτσες, ἀκόμη καὶ σὲ τάφους ! Νὰ ἀνακαλύπτει κάποιος χαμένα ἢ λησμονημένα χειρόγραφα καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιεῖ ὡς ὑλικὸ τοῦ βιβλίου του, ἀποτελεῖ παμπάλαιο λογοτεχνικὸ εὕρημα πὸν τὸ συναντοῦμε ἀκόμη καὶ στὶς μέρες μας. Ἔτσι λ.χ. (γιὰ νὰ δώσουμε ἓνα ἀρχαῖο παράδειγμα) οἱ πινακίδες ἀπὸ φιλόρα πού, ὅπως ὑποτίθεται, περιεῖχαν τὴν Ἐφημερίδα τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου, τοῦ ψευδωνύμου Δίκτη τοῦ Κρητικοῦ, βρέθηκαν, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, στὴν Κνωσὸ μέσα στὸν τάφο τοῦ συγγραφέα, πὸν ἀνοιξε ὕστερα ἀπὸ σεισμό.¹ Ἀντίστοιχα, «Τὰ χειρόγραφα τοῦ λοχία Ἀντώνη Κωστούλα » πὸν ἀποτελοῦν τὴν ὕλη γιὰ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Σ. Μυριβήλη Ἡ*

---

* Ἡ παρούσα Εἰσαγωγή, ἡ σύνταξη τῶν Σημειώσεων, ἡ ἴδια ἡ ἀνάγνωση καὶ ἡ κατανόηση τῶν ἐπιστολῶν δὲν θὰ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴ βοήθεια καὶ τὴ συμπαράσταση τοῦ ἀγαπητοῦ φίλου κυρίου Λεωνίδα Α. Ἐμπειρίκου. Τὸν εὐχαριστῶ ὅπως ἰδιαιτέρως. Θερμὲς εἶναι ἐπίσης οἱ εὐχαριστίες μου πρὸς τὸν φίλο κύριο Σταῦρο Πετσόπουλο γιὰ τὴ μεγάλη βοήθειά του πρὸς ἐμένα καὶ τοὺς πολλοὺς κόπους καὶ φροντίδες του ὥστε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ παρούσα ἔκδοση.

1. Βλ. Δίκτης ὁ Κρητικός, *Ἐφημερίδα τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου*, Δάρης ὁ Φρύγας, *Ἱστορία γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας*, εἰσαγ., μτφρ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Ἐκδόσεις ἼΑγρα, 1996, σ. 71.

Avants, Ἐλβετία 1930.

ζωή ἐν τάφῳ (1η ἔκδ. 1930) βρέθηκαν τυχαῖα σὲ ἓνα παλιὸ γερμανικὸ «γκρίζο μπαουλάκι ἐκστρατείας»! Στὴν περίπτωση πάντως τῶν χειρογράφων τοῦ Ἐμπειρικοῦ δὲν ἔχουμε λογοτεχνικὸ εὗρημα. Ἔχουμε τὴν εὕρεση λογοτεχνικοῦ ὕλικου.

Ἡ ἱστορία ξεκινᾷ τὸ 2004, ὅταν ὁ Λεωνίδας Ἐμπειρικός ἀνακαλύπτει στὴν ἀποθήκη τοῦ διαμερίσματος τῆς ὁδοῦ Νεοφύτου Βάμβα 6 μερικὲς ξεχασμένες βαλίτσες τῆς γιαιῆς Στεφανίας, πού μετὰ τὸν θάνατό της, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1973, εἶχαν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν ὁδὸ Αἰνιάνος 8, ὅπου διέμενε. Ἐκεῖ, ἀνάμεσα σὲ προσωπικὰ ἀντικείμενα τῆς Στεφανίας ἀνευρίσκεται μέρος τῶν ἐπιστολῶν πού ὁ Α.Ε. εἶχε ἀποστείλει ἀπὸ τὸ 1921 ὡς τὸ 1933 στὴ μητέρα του, στὸν πατέρα του καὶ στὸν ἀδελφὸ του Μαράκη. Ὅπως ἐπίσης καὶ ἐπιστολὲς τοῦ Μαράκη πρὸς τὸν Α.Ε. Οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς παρουσίαζαν ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνον ἐπειδὴ μᾶς παρῆσαν ἄγνωστα στοιχεῖα τῆς ζωῆς καὶ τῶν δραστηριοτήτων τοῦ Α.Ε. ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ οἱ ἴδιες συγκροτοῦσαν ἀπὸ μόνες τους ἓνα πρῶμο καὶ ἄγνωστο κείμενό του. Μὲ λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις, ὅπως θὰ φανεῖ. Τὸ παρὸν βιβλίον ἄρχισε νὰ σχεδιάζεται μὲ βάση ἐκεῖνα τὰ εὗρηματα.

Δύο χρόνια ἀργότερα, καὶ συγκεκριμένα τὸν Νοέμβριο τοῦ 2006, λίγες ἡμέρες μετὰ τὸν θάνατο τῆς Βιβίας Ἐμπειρικοῦ, πού διέμενε ὡς τότε στὴ Νεοφύτου Βάμβα 6, ἡ ὑπόγεια ἀποθήκη τοῦ διαμερίσματος πλημμύρισε ἀπὸ τὶς ἰσχυρὲς βροχοπτώσεις ἐκείνων τῶν ἡμερῶν. Κατὰ τὴν ἐκκένωση τῆς ἀποθήκης ἀπὸ τὰ πολλὰ κιβώτια, πού περιεῖχαν τουλάχιστον 4.000 βιβλία, ἀνακαλύφθηκαν καὶ ἄλλες ξεχασμένες βαλίτσες τῆς Στεφανίας πού, ὅπως καὶ οἱ πρῶτες, εἶχαν κάποια στιγμὴ μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν Αἰνιάνος 8. Ἐδῶ θὰ εὗρεθεῖ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ Ἀρχείου πού, σύμφωνα μὲ τὸν Λεωνίδα Ἐμπειρικό, μάταια ἀναζητοῦσε ὁ πατέρας του, ἀφοῦ δὲν εἶχε ὑποπέσει «στὴν ἀντίληψη

κανενός, ούτε και τοῦ ἴδιου τοῦ Ἐμπειρικοῦ, τί περιεῖχαν » οἱ βαλίτσες αὐτές.¹ Ὅλα τὰ νεοευρεθέντα κείμενα ἔχουν συνταχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1947. Αὐτὴ ἡ χρονιά ἀποτελεῖ *terminus ante quem* τῶν εὐρημάτων καθὼς τότε παντρεύεται τὸ ζεῦγος Ἐμπειρικοῦ και ἐγκαθίσταται στὸν πρῶτο ὄροφο τῆς Αἰνιάνος 8 (ὅπου και τὸ ψυχαναλυτικὸ γραφεῖο τοῦ Α.Ε.). Ἀπὸ ἐδῶ θὰ ἀρχίσουν οἱ διαδοχικὲς μετατοπίσεις τῶν κειμένων πρὸς θὰ χαθοῦν γιὰ νὰ ἐπανευρεθοῦν τελικὰ τὸ 2004 και τὸ 2006.

Ποιά τὰ νέα εὐρήματα τοῦ 2006 ; Ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιστολῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τίς προηγούμενες, βρέθηκαν τὰ σχέδια τῶν κομμουνιστικῶν μανηφέστων τοῦ Α.Ε. (πρὸς δημοσιεύονται σὲ Παράρτημα), ἡ πρώτη γραφὴ τῆς Ἐνδοχώρας, μιὰ ἐκδοχὴ τῶν Γραπτῶν (1940) και μιὰ δακτυλόγραφη ἐκδοχὴ τῆς Ὑψικαμίνου. Αὐτὸ τὸ δακτυλόγραφο κείμενο ἀποτελεῖ και τὸ μοναδικὸ τεκμήριο πρὸς διαθέτουμε προτοῦ κυκλοφορήσει ἡ συλλογὴ τὸ 1935. Ὡς τὴν ὥρα δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ πουθενὰ κάποιο χειρόγραφο ἢ κάποιο προσχέδιο ποιημάτων τῆς Ὑψικαμίνου. Μέσα στὶς βαλίτσες αὐτές θὰ εὐρεθεῖ ἐπίσης τὸ κείμενο τῆς διάσημης διάλεξης τοῦ Α.Ε. γιὰ τὸν ὑπερρεαλισμὸ (1935) καθὼς και μιὰ ἀνέκδοτη συλλογὴ μὲ νεωτερικιστικοῦ τύπου ποιήματα (ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ὄχι ὑπερρεαλιστικά). Ἡ συλλογὴ αὐτὴ ἀρχίζει νὰ συγκροτεῖται τὸ 1933-1934, ὅμως κάποια στιγμή χάνεται. Στὴ δεκαετία τοῦ '70 ὁ Ἐμπειρικός, πρὸς διαθέτει στὸ ἀρχεῖο τοῦ γραφείου του ὀρισμένα μόνο ποιήματα (13) τῆς συλλογῆς αὐτῆς, προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀνασυγκροτήσῃ. Κατὰ τὴν πρακτικὴν του ἐπεξεργάζεται τὰ παλαιὰ 13 ποιήματα, στὰ ὁποῖα προσέθεσε ἄλλα δύο νέα, σκοπεύ-

1. Λεωνίδας Ἐμπειρικός, « Γιὰ τὸ ποίημα “Εἴμαστε τὰ ἐργαστάσια τῆς ζωῆς » τοῦ Α.Ε. », *Νέα Συντέλεια*, τ. 8-9-10 (2008), σ. 94.

οντας ἴσως σὲ μελλοντικὴ ἔκδοση. Τὰ ποιήματα αὐτῆς τῆς « νέας » συλλογῆς χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Α.Ε. (σὲ ἓνα οἰονεὶ ἐξώφυλλο) ὡς « Παλαιὰ ποιήματα », « πρὶν ἐποχῆς Ὑφικαμί-νου » καὶ ὡς « Προϊστορία ἢ Καταγωγή ». ¹ Τὰ ὑπόλοιπα ποιήματα τῆς ἀρχικῆς συλλογῆς, πὸν μάταια ἔχει ἀναζητήσει ὁ ποιητῆς τους, θὰ εὐρεθοῦν τελικὰ στὶς βαλίτσες τῆς Στεφανίας. Ἀνάμεσά τους συγκαταλέγεται καὶ τὸ θρυλικὸ ποίημα « Τὸ Θέ-αμα τοῦ Μπογιατιοῦ ὡς κινουμένου τοπίου » πὸν ὁ Ἑλύτης θεωρεῖ « χαρακτηριστικὸ μιᾶς μεταβατικῆς περιόδου καὶ δείχνει, κοντὰ στ' ἄλλα, πόσο ἡ καλλονὴ τοῦ τυχαίου π.χ. πὸν συνέβαλε στὴν ἐξέλιξη καὶ διαμόρφωση τῆς ποιητικῆς του [τοῦ Α.Ε.], εἶχε προσελκύσει τὴν προσοχὴ του πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν André Breton στὸν συγκλονιστικὸ Ἄστερόεντα Πύργο του ». ² Τέλος, μαζί μὲ τὶς ἐπιστολὲς καὶ τὰ ποιήματα θὰ βρεθεῖ στὶς βαλίτσες μέρος ἀπὸ τὸ προπολεμικὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τοῦ Α.Ε. (φωτογραφίες ἢ καὶ ἀρνητικά, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες δημοσιεύονται ὡς συνοδευτικὰ σχόλια τῶν ἐπιστολῶν).

ΑΛΛΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ Α.Ε. Πρὶν ἀπὸ τὶς παρῶσες ἐπι-

1. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς πὸν ἐπεξεργάζεται ὁ Α.Ε. τῆ δεκαετία τοῦ '70, μὲ βάση τὴ συλλογὴ τοῦ 1933-34, ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα [« Σκηνὲς μελλοντικῶν γεγονότων, ἢ ὁ θρίαμβος τοῦ ἱστορικοῦ μας ὕλισμοῦ », Μιὰ λαυθάνοσα ποιητικὴ σύνθεση τοῦ Ἄνδρέα Ἐμπειρίκου », *Πολίτης*, 58 (Νοέμβριος 1998), σσ. 39-43], ἓνα ἀπὸ τὸν Ν. Βαλαωρίτη στὸν *Μανδραγόρα*, 35 (Ἰούνιος 2007) σσ. 45-46 καὶ ἓνα ἀπὸ τὸν Λεωνίδα Ἐμπειρίκο, *Νέα Συντέλεια*, ὅ.π., σσ. 90-93. Βλ. ἐπίσης Ἄνδρέας Ἐμπειρίκος, « Τὰ ἀερόστατα », μὲ ἓνα Σημείωμα τοῦ Γιώργη Γιατρομανωλάκη, *Νῆρος Ἄνδρος*, καλοκαίρι 2008/2, σσ. 136-139. Τὸ ποίημα αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ δύο πὸν προσθέτει ὁ Α.Ε. στὴν παλαιὰ συλλογὴ.

2. « Ἀναφορὰ στὸν Ἄνδρέα Ἐμπειρίκο », *Ἐν Λευκῶ*, σ. 127.

στολές τοῦ Α.Ε. πὸν δημοσιεύονται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ¹, ἔχουν δημοσιευθεῖ κατὰ καιροὺς καὶ ἄλλες ἐπιστολές του, ἢ καὶ ἀποσπάσματα ἐπιστολῶν του. Ὅλες τους πάντως εἶναι πολὺ μεταγενέστερες ἀπὸ τίς δημοσιευόμενες τώρα. Ὁ Θ. Τζαβάρας, στὸ ἄρθρο του «Ὁ Ἀνδρέας Ἐμπειρῆκος καὶ ἡ Ψυχανάλυση, II», Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ἐμπειρῆκο, Χάρτης, 17/18 (Νοέμβ. 1985), 573, 576 (σημ. 23), ἀναφέρει πέντε ἐπιστολές τοῦ Α.Ε. (γραμμένες ἀπὸ τίς 29.1.1951 ὠς τίς 25.3.1955). Ἀνάμεσα στοὺς παραλήπτες συγκαταλέγεται καὶ ὁ Μαράκης. Ὁ Ν. Βαλαωρίτης (Μοντερνισμός, πρωτοπορία καὶ «Πάλι», Ἀθήνα 1997, σσ. 90-109) δημοσιεύει 11 ἐπιστολές τοῦ Α.Ε. Οἱ ἐπιστολές αὐτὲς ἔχουν γραφεῖ ἀνάμεσα στὶς 15.12.1961 καὶ στὶς 27.1.1975. Στὸ Δέλεαρ (τ. 3, Ἰούνιος 2001, σσ. 16-22) δημοσιεύονται πάλι ἀπὸ τὸν Ν. Βαλαωρίτη 11 ἐπιστολές τοῦ Α.Ε. πρὸς τὸν Ν. Στάγκο, γραμμένες ἀπὸ τίς 14.12.1965 ἕως τίς 29.8.1966, σχετικὲς μὲ τὴν ἔκδοση τῶν Γραπτῶν στὰ ἀγγλικά. Ἐδῶ δημοσιεύεται ἐπίσης ἀντίγραφο τηλεγραφήματος τοῦ Α.Ε. πρὸς τὸν Α. Breton (Ἰούλιος 1935) μὲ τὸ ὁποῖο τοῦ γνωστοποιεῖ τὴν πρόθεσή του νὰ προσχωρήσει στὴν ὁμάδα του. Στὸ ἴδιο περιοδικὸ (τ. 8, Δεκέμβ. 2005, σσ. 9-14) ὁ Λεωνίδας Ἐμπειρῆκος δημοσιεύει ἓνα (ἁχρονολόγητο) τηλεγράφημα (ἀγγλικά) τοῦ Α.Ε. πρὸς τὸν Ἄγγλο ἐκδότη Alan Ross μὲ τὸ ὁποῖο τοῦ ζητᾶ νὰ μὴν τυπώσει τὴν Ἀργὼ προτοῦ λάβει ὑπόψη τίς διορθώσεις πὸν τοῦ στέλνει. Μαζὶ δημοσιεύεται ἓνα σχέδιο ἐπιστολῆς

1. Ἀποσπάσματα ἀπὸ κάποιες ἐπιστολές ἔχουν δημοσιευθεῖ καὶ σχολιασθεῖ ἀπὸ τὴν Venetia Salteri-Cacouros, «Andréas Embiricos et la Suisse: Un foyer familial, une terre d'inspiration, un pays de démocratie», στὸν τόμο *Μὲ τὸς τρόπους τοῦ Ντίνου Γεωργούδη, Ἀντιδωρήματα παλαιῶν μαθητῶν*, Ἀθήνα 2007, σσ. 219-248.

τοῦ Α.Ε. (στὰ ἀγγλικά ἐπίσης, μὲ παράλληλη ἐλληνική μετάφραση) πρὸς τὸν ἴδιο ἐκδότη, ὅπου ὁ συγγραφέας ἐξηγεῖ τὴ σημασία πὸν ἔχει ὁ Πάνας στὴν Ἀργώ. Στὸ λεύκωμα Ἡ Ἄνδρος τοῦ Α. Ἐμπειρίκου, Ἐκδόσεις Ἄγρα/Καίρειος Βιβλιοθήκη, 2004, ὁ Λεωνίδας Ἐμπειρῖκος, στὸ ἄρθρο του «Ἡ Ἄνδρος στὴ βιογραφία καὶ τὴν προσωπικὴ μυθολογία τοῦ Ἀνδρέα Ἐμπειρῖκου ἢ Ἀπὸ τὸ προσωπικὸ στὸ οἰκουμενικὸ» δημοσιεύει τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Α.Ε.: ἡ μιὰ πρὸς τὸν πατέρα του (1945), δεῖγμα τῆς συμφιλίωσής τους ὕστερα ἀπὸ τὴ ρήξη τοῦ 1933, ἡ ἄλλη πρὸς τὴ μητέρα του (1947), καὶ ἡ τρίτη πρὸς τὸν Ν. Βαλαωρίτη (1975). Δημοσιεύει ἐπίσης καὶ μιὰ κάρτ-ποστάλ, σταλμένη στὸν Ἐλύτη (1947). Στὸ περιοδικὸ Οὐτοπία 47 (Μάρτ.-Ἀπρ. 2002, «Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ἐμπειρῖκο») δημοσιεύονται τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Α.Ε. πρὸς τὸν Ν. Βαλαωρίτη, γραμμένες στίς 15.12.1957, ἡ δεύτερη στίς 24.1.1958 καὶ ἡ τρίτη τὸν Φεβρ. 1958 (σσ. 30-36). Στὸ ἴδιο περιοδικὸ (σσ. 39-44) δημοσιεύονται δύο μεγάλα ἀποσπάσματα ἐπιστολῶν τοῦ Α.Ε. πρὸς «τὴ δεσποινίδα Βιβίκα Ζήση», τὴ μετέπειτα γυναίκα του, μὲ πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὸν Μεγάλο Ἀνατολικὸ καὶ γιὰ τὰ (ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη) ἀνέκδοτα ἔργα του, τὴν Ἐνδοχώρα, τὰ Γραπτὰ καὶ τὰ Χαῖμαλιὰ τοῦ Ἐρωτα καὶ τῶν Ἀρμάτων. Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ γράφεται στίς 16.9.1945, ἡ ἄλλη, ἀχρονολόγητη, πρέπει νὰ εἶναι τῆς ἴδια ἐποχῆς. Ἐπίσης δημοσιεύεται στὸ ἴδιο ἓνα σχέδιο ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Ἀνδρέα Μπρετὸν (γαλλικά). Ὁ Γιάννης Σταθάτος δημοσιεύει μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Α.Ε. πρὸς τὸν Μαράκη (16.10.1953), Φωτοφράκτης. Οἱ φωτογραφίες τοῦ Ἀνδρέα Ἐμπειρίκου, Ἄγρα, 2001, σ. 14. Τέλος, στὸ Σημειωματάριο Α. Ἐμπειρίκου, ἐκδ. Θέμελος-Ἄγρα, 2008, σσ. 12-13, δημοσιεύεται ἐπιστολὴ τοῦ Α.Ε. πρὸς Μαράκη ὅπου περιγράφει τὴ νοσταλγία του γιὰ τὴν Ἄνδρο. Παρέλκει νὰ

A.E., 1920-21

verso: « Έγώ και ο άχώριστός μου φίλος ».

Α.Ε., Σαλαμίνα 1920-21.

τονίσουμε τή σημασία όλων αὐτῶν τῶν ἐπιστολῶν, καθὼς ἀποτελοῦν πολύτιμες μαρτυρίες γιὰ τὶς συγγραφικὲς δραστηριότητες τοῦ Α.Ε., πὸν κάθε μελετητῆς τοῦ Ἐμπειρικοῦ πρέπει νὰ ἔχει ὑπόψη.

ΚΑΠΟΙΕΣ ΠΟΛΥ ΠΡΩΙΜΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ. Προτοῦ ἐξετάσουμε τὶς ἐπιστολὲς πὸν δημοσιεύονται ἐδῶ, ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦμε σύντομα σὲ κάποιες πρωιμότερες ἐπιστολὲς τοῦ Α.Ε. πὸν παρουσιάζουν ἐπίσης ἐνδιαφέρον καὶ μᾶς παρέχουν ἀρκετὲς πληροφορίες τόσο γιὰ τὸ στενὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον ὅσο καὶ γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο μεγαλώνει ὁ ποιητής.

Ἀνάμεσα στὶς ἐπιστολὲς πὸν ἔχουν εὑρεθεῖ, ὑπάρχουν καὶ τὰ σχέδια τριῶν πρόμων ἐπιστολῶν τοῦ Α.Ε. γραμμένων ἀγγλικά. Στὴν πρώτη, πὸν συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα εἶδος παραρτήματος, γραμμένη στὸ Τsoorgoon (Κριμαία) στὶς 7.8.1914, ὁ 13ετής τότε Α.Ε. περιγράφει μὲ λεπτομέρειες στὸν πατέρα του (ἀρχίζει μὲ τὸ “My dear father” καὶ τελειώνει μὲ τὸ “Your affectionate son, Andreas L. Embiricos”) τὸ τελευταῖο ταξίδι πὸν ἔκαμε στὴ Νότια Ρωσία τὴ χρονιά αὐτὴ μὲ τὴ μητέρα του, τὰ μικρότερα ἀδελφία του καὶ τὴ συχνὰ ἐμφανιζόμενη στὶς μετέπειτα ἐπιστολὲς Miss Marry, δασκάλα τῶν ἀγγλικῶν. Τὸ παράρτημα, γραμμένο μὲ ζωηρότητα, δίνει πολλὲς πληροφορίες γιὰ ἐκεῖνο τὸ ταξίδι στὴν Κριμαία πὸν θὰ ἐπηρεάσει πολὺ τὸν Α.Ε. καὶ διαβεβαιώνει τὸν πατέρα του πὸς ὅλοι τους εἶχαν “a pleasant journey in good health”. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες διασωζόμενες ἐπιστολὲς τοῦ Λεωνίδα Ἐμπειρικοῦ εἶναι ἐκείνη πὸν γράφεται στὴ γυναίκα του Στεφανία στὶς 11/24 Ἰουλίου 1914, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἐκεῖ ὁ Λεωνίδας Ε. ἐνημερώνει τὴ Στεφανία πὸς ἔλαβε τὰ τηλεγραφήματα πὸν τοῦ ἔστειλε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ

πρὸς τὴν Κριμαία. Στὸ γράμμα του σημειώνει τὰ ἐξῆς γιὰ τὸν Ιζάχρονο γιό του: «Ὁ Στελιανίδης μοῦ ἔγραψε ὅτι εἰς τὴν Κων/πολιν ἐμπαρκάρετε εἰς τὸ Ρωσικὸν [πλοῖο] ἐν τάξει. Μεγάλην λέγει ἐντύπωσιν τοῦ ἔκαμεν ὁ Ἄνδρέας μας ὅτι γνωρίζει τόσα πολλὰ πράγματα διὰ τὴν ἡλικίαν του. Νὰ δώσῃ ὁ Θεὸς νὰ εἶναι καλὰ αὐτὸς καὶ τὰ ἄλλα παιδιά. Ἔχω πεποιθήσιν ὅτι ἅμα μεγαλώσῃ θὰ φανῇ αὐτὸ τὸ παιδάκι καὶ εἰς τ' ἄλλα μικρότερα χρήσιμος καὶ μὲ θὰ μὲ ἐλαφρώσῃ ἀπὸ πολλὰς φροντίδας». Ἡ ἐπιστολὴ δείχνει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὸν ρόλο ποὺ ὁ πατέρας ἐπεφύλασσε ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς στὸν γιό του καὶ ἀποκαλύπτει τὰ πατρικὰ σχέδια ποὺ τελικὰ δὲν πρόκειται νὰ πραγματοποιηθῶν.

Ἡ δευτέρη ἐπιστολὴ τοῦ Α.Ε. (Athens, 5.12.1916) ἀπευθύνεται στὸν ἐξάδελφό του Ἄνδρέα (τὸν γιό τοῦ Μιχάλη Ἐμπειρῖκου), στὴν ὁποία τοῦ περιγράφει πῶς ἐπέστρεψαν στὴ Ραφήνα ἀπὸ τοὺς Πεταλιούς, ὅπου εἶχαν μείνει τρεῖς μέρες. Ἡ ἐπιστολὴ ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ὅσα σαράντα χρόνια ἀργότερα (1956) ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Α.Ε. στὸ οἰονεὶ ἐγκυκλοπαιδικῆς φύσεως βιογραφικὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν πατέρα του Λεωνίδα, δημοσιευμένο τὸ 1990.¹ Ἡ ἱστορία μὲ τοὺς Πεταλιούς ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἐμπλοκὴ τῆς οἰκογένειας τοῦ Α.Ε. στὴν περιπέτεια τοῦ Κινήμα-

1. Βλ. Δ.Ι. Πολέμης, «Ὁ Ἄνδρέας Ἐμπειρῖκος βιογραφεῖ τὸν πατέρα του», *Πέταλον*, 5 (Ἄνδρος 1990), σσ. 3-76. Ὡς γνωστὸν ὁ Α.Ε. εἶχε προγραμματίσει τὴ σύνταξιν ἑνὸς προσωπικοῦ Λεξικοῦ σχετικὰ μὲ ἀνθρώπους, πράγματα καὶ ἰδέες ποὺ τὸν ἐνδιέφεραν. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀνολοκλήρωτο λεξικὸ διαθέτουμε ὀρισμένα μόνο λήμματα. Ἡ ἐν λόγῳ βιογραφία τοῦ Α.Ε. καλύπτει τὸ λῆμμα «Πατέρας» καὶ χωρίζεται σὲ δύο μέρη, «τὸ μὲν πρῶτον κατ' ἐξοχὴν βιογραφικὸν καὶ ἐν πολλοῖς ἐνθυμίζον συγγραφὴν ἄρθρου προοριζομένου δι' ἐγκυκλοπαιδείαν, τὸ δὲ ἄλλο, τὸ καὶ διεξοδικώτερον, τιτλοφορούμενον “Ἀναμνηστικόν”...», Πολέμης, ὅ.π., σ. 3.

τος τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου ἐναντίον τῆς Κυβέρνησης τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ Παλατιοῦ, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1916. Ὁ Λεωνίδα Ἐμπειρίκος, στενὸς συνεργάτης τοῦ Βενιζέλου¹, βρίσκεται μαζί του στὴ Θεσσαλονίκη, ἡ οἰκογένειά του ὅμως παραμένει στὴν Ἀθήνα καὶ ἐκεῖ, ὅπως φαίνεται, μοιάζει νὰ κινδυνεύει ἀπὸ τοὺς φανατικούς βασιλόφρονες. Ὅλα τὰ σχετικὰ δραματικὰ περιστατικὰ τῆς περιόδου αὐτῆς καὶ τοὺς κινδύνους διηγεῖται ὁ ἴδιος γλαφυρότατα στὴν πατρικὴ Βιογραφία τοῦ 1956.² Ἀξίζει ὅμως νὰ σταθοῦμε σὲ ἓνα γεγονός τῶν ἡμερῶν αὐτῶν ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν παραπάνω ἐπιστολὴ τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1916. Ὁ θεῖος τοῦ Α.Ε. Μαργῆς, ποὺ ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς λοιποὺς Ἐμπειρικούς δὲν εἶναι βενιζελικός, προτείνει νὰ ἐγκαταλείψουν γιὰ λίγο τὴν Ἀθήνα ἕως ὅτου ἡρεμήσει ἡ κατάσταση. « Ἐπιβιβασθέντες λοιπόν », γράφει ὁ Α.Ε., « μὲ τὸν θεῖον μου καὶ τὴν οἰκογένειά του, ἐπὶ τοῦ μικροῦ ἀκτοπλοϊκοῦ “Ἀλκυνὸν” κάπου κοντὰ εἰς τὴν Ραφήναν, κατωρθώσαμε ὡς μόνοι ἐπιβάται νὰ φθάσωμεν εἰς τὰς νησίδας “Πεταλιοί”, πλησίον τῆς Εὐβοίας, τὰς ὁποίας εἴχαμε ἀγοράσει πρὸ ἐνὸς ἢ ἐνάμισι ἔτους, ἀπὸ τὴν βασιλικὴν οἰκογένειαν τῆς Ἑλλάδος... [«Οἱ Πεταλιοὶ εἶχον πωληθῆ ὑπὸ τοῦ βασιλόπαιδος Γεωργίου εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκον πρὸς τὸν Μαργῆν Ἐμπειρῖκον κατὰ τὸ 1915», σημ. Πολέμη ad loc.]. Εἰς τοὺς “Πεταλιοὺς”, ἐμείναμεν ὀλίγας ἡμέρας, διότι μᾶς διειμήνυσαν ἐξ Ἀθηναίων, ὅτι θὰ ἠμπορούσαμε πλέον νὰ παραμείνωμεν ἐκεῖ ἐν πλήρει ἀσφαλείᾳ, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ἰσχυρῶν βασιλοφρο-

1. Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Λεωνίδα Ε. βλ. Ἡλίας Νικολακόπουλος, «Ἡ ἐκλογικὴ παρουσία τῆς οἰκογένειας τῶν Ἐμπειρικών», Ὁ Ἄνδρέας Ἐμπειρῖκος καὶ ἡ Ἄνδρος. Οἱ ἱστορικὲς καὶ κοινωνικὲς ρίζες, 2006, σσ. 43-53.

2. Δ.Ι. Πολέμη, ὁ.π., σσ. 55 κ.έ.

νων φίλων μας ». ¹ Αὐτὲς τὶς (3) μέρες τῆς παραμονῆς στοὺς Πεταλιούς καὶ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς στὴν Ἀθήνα, πάλι μέσω Ραφίνας, περιγράφει στὴν ἐπιστολὴ του ὁ νεαρὸς Α.Ε.

Ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ τρίτη ἐπιστολὴ γραμμένη δυὸ μέρες ἀργότερα (Athens 7.12.1916) καὶ ἡ ὁποία ἀπευθύνεται στὸν ἴδιο ἐξάδελφό του Andrew πὸν βρίσκεται στὸ Λονδίνο. Ἡ οἰκογένεια ἔχει ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα, ὅμως ἡ μητέρα Στεφάνια, “still afraid”, δὲν ἐπιτρέπει στὰ παιδιά νὰ κυκλοφοροῦν μόνα τους ἔξω στοὺς δρόμους. Ὁ 15χρονος Ἀνδρέας καὶ τὰ μικρότερα ἀδελφία του παραμένουν στὸ σπίτι καὶ περνοῦν τὶς ὥρες τους στὸ γκαρὰζ ὅπου καθαρίζουν μιὰ μοτοσυκλέτα. Ἀγανακτισμένος λοιπὸν γιὰ τὴν ἀναγκαστικὴ παραμονὴ στὸ σπίτι ὁ Ἀνδρέας γράφει στὸν ἐξάδελφό του: “It seems that the blessed note is never going to be handed over to the government. I really hope that Venizelo and his friends will come and finish it up with the King.”!

ΛΙΓΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ. Γονεῖς, ἀδελφία, ξαδέλφια, θεῖοι καὶ θείες εἶναι τὰ πρόσωπα πὸν ἐμφανίζονται κατὰ κύριο λόγο στὶς παρῶσες ἐπιστολές, δημιουργώντας ἔτσι ἓνα στενὸ οἰκογενειακὸ πλέγμα.

[Στὴ Βιογραφία τοῦ πατέρα του, ὁ Α.Ε., ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἀναφέρεται λεπτομερῶς στὰ μέλη τῆς οἰκογένειάς του, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν δύο γονέων του, καὶ παρέχει πολλὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς οἰκονομικές, πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς δραστηριότητες τοῦ πατέρα του. Τὰ στοιχεῖα πὸν παραθέτουμε ἐδῶ ἔχουν σκοπὸ νὰ βοηθήσουν τὸν ἀναγνώστη νὰ ἀναγνωρίσει ὅσα

1. Δ.Ι. Πολέμης, ὅ.π., σσ. 58-59.

μέλη τῆς οἰκογένειας ἀναφέρονται στίς ἐπιστολές. Ὁ πατέρας τοῦ Α.Ε. Λεωνίδα (Ἄνδρος 1871 – Γενεύη 10.2.1948), πὸν ἔχει πολλαπλῶς πρωταγωνιστικὸ ρόλο στίς ἐπιστολές, εἶναι ὁ δευτερότοκος γιὸς τοῦ Ἀνδρέα Ἐμπειρίκου καὶ τῆς Μαρουλιῶς, τὸ γένος Μαροῦ, ἕνας ἀπὸ τοὺς διασημότερους ἐφοπλιστὲς καὶ οἰκονομικοὺς παράγοντες τοῦ Μεσοπολέμου, συνεργάτης, ὅπως εἶδαμε, τοῦ Βενιζέλου, καὶ ὑπουργὸς Ἐπισιτισμοῦ (1917). Τὰ ὑπόλοιπα παιδιά τῆς οἰκογένειας τοῦ παπποῦ Ἀνδρέα Ἐμπειρίκου εἶναι ὁ πρωτότοκος Γεώργιος (πὸν πεθαίνει σὲ νεαρὴ ἡλικία, τὸ 1904), ὁ Δημοσθένης, πὸν πεθαίνει νέος ἐπίσης τὸ 1905, ὁ Ἀντώνιος καὶ ὁ Μαροῦς, πὸν γίνονται πλοίαρχοι, ὁ Μιχαήλ, πὸν ἰδρύει στὸ Λονδίνο τὴν “Bygon Steamship Company” (B.S.C. Ltd) ὅπου ἐργάζεται στὰ χρόνια τῆς παραμονῆς του ὁ Α.Ε. καὶ ἡ Πολυξένη, ἡ θεία τοῦ Α.Ε. Ὁ Λεωνίδα Ἐμπειρίκος, σύμφωνα μὲ τὴ Βιογραφία τοῦ Α.Ε., παντρεύεται « μίαν νεαρὰν καὶ ὠραίαν ἑλληνορωσίδα κόρην, τὴν Στεφανίαν (...) Ἐξ αὐτῆς ἀπέκτησε πέντε υἱοὺς – ἐμέ, τοὺς ἀδελφοὺς Μαράκη καὶ Κίμωνα, καθὼς καὶ τὰ δύο ἄλλα τέκνα, τὸν Γεώργιον καὶ Δημοσθένην, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν Γεώργιος ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν 18 μηνῶν, ὁ δὲ Δημοσθένης ὅταν ἦτο 16 ἐτῶν » (Πολέμης, ὅ.π., 39). Τὸν θάνατο τοῦ Δημοσθένη (Τάκη) περιγράφει ὁ Α.Ε. μὲ ἐπιστολὴν πρὸς τὸν πατέρα του (Ἀθήνα 30.10.1921). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μέλη τῆς πατρικῆς οἰκογένειας, φίλοι ἐμφανίζονται καὶ οἱ Νίξικ καὶ Περικλῆς Δεμαθᾶς, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Στεφανίας. Οἱ Δεμαθάδες εἶναι ὄλοι τοὺς ρωσόγλωσσοι.¹ Γιὰ μιὰ ἐκτενὴ Ἐργογραφία τοῦ Α.Ε. βλ. Ἰακ. Βούρτσης, Φωτοφράκτης, ὅ.π., σσ. 277-284.]

1. Βλ. Ζαχαρίας Δεμαθᾶς, « Μιὰ συζήτηση μὲ τὸν Α. Ἐμπειρίκο τὴν ἔνοιξην τοῦ 1972 », Ὁ Ἀνδρέας Ἐμπειρίκος καὶ ἡ Ἄνδρος, ὅ.π. σσ. 11-29.

Α.Ε. 1919. Διαβάζοντας Τολστόι.

Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ πικρὸ φασμασμένο πλέγμα θὰ στηριχθεῖ καὶ θὰ ἀναπτυχθεῖ, ὅπως φαίνεται, τὸ πρότυπο τῶν πολλῶν οἰκογενειῶν ποὺ συναντοῦμε στὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Α.Ε. Κεντρικὸ καὶ καθοριστικὸ ρόλο στὴ σύσταση καὶ λειτουργία τῆς οἰκογένειας τοῦ Α.Ε. (ὅπως τὴν περιγράφουν οἱ ἐπιστολές) παίζει, μολοντί ὁ ἴδιος δὲν ἐμφανίζεται συχνά, ὁ πατέρας Λεωνίδας (ὁ «Βιβουμβουλῆς» ἢ «Ζιοδιμπάκης», ὅπως κάποτε ἀποκαλεῖται ἀπὸ τὸν Α.Ε.). Μαζὶ ἢ μητέρα Στεφανία-Στιόπα, ἡ ἀγαπημένη μαμά, ἡ Μამίτσα, στὴν ὁποία ἄλλωστε ἀπευθύνονται τὰ περισσότερα γράμματα. Αὐτοὶ οἱ δύο ἰσχυροὶ καὶ ἀντίθετοι συνάμα πόλοι φαίνεται νὰ δίνουν στὸν Οἶκο τοῦ Λεωνίδα Ε. ἔντονο κεντρομόλο χαρακτήρα. Τὴν ἴδια ὅμως στιγμή ἡ οἰκογένεια διαθέτει κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, ὅπως δείχνει ἡ ἀρχική, πυρηνικὴ τῆς συγκρότησις, ὁ γάμος δηλαδὴ τοῦ Ἀνδριώτη Λεωνίδα Ἐμπειρῆκου μὲ τὴν Στεφανία, κόρη τοῦ Λεωνίδα Κωδωνιέως ἀπὸ τὴ Χώρα τῆς Ἄνδρου καὶ τῆς Σολωμονίδας Κοβαλένκο, Ρωσίδας οὐκρανικῆς καταγωγῆς ἀπὸ τὸ Κίεβο. Αὐτὸ τὸ κοσμοπολίτικο στοιχεῖο (εὐδιάκριτο χαρακτηριστικὸ τοῦ οἰκογενειάρχη καὶ συνάμα οἰκουμενικοῦ Α.Ε.) δίνει στὰ μέλη τοῦ Οἴκου, καὶ λόγῳ τῶν ναυτιλιακῶν καὶ ἄλλων οἰκογενειακῶν ἐπιχειρήσεων, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος, φυγόκεντρο ἐπίσης χαρακτήρα. Ὁ «παράδεισος» τοῦ Α.Ε. μέσα στὴν προσωπικὴ μυθολογία του, φαίνεται νὰ διαμορφώνεται, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ¹, ἀνάμεσα σε τρία, τουλάχιστον, κέντρα: στὴν πατρικὴ Ἄνδρου, στὸ μητρικὸ Τσόργκουν τῆς Κριμαίας καὶ στὸ οὐδέτερο, ἢ μάλλον στὸ εὐρύτερα συγγενικὸ, Μπογιατί.

Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Α.Ε. μὲ τὸ Τσόργκουν καὶ τὴν Ἄνδρου καὶ

1. Λεωνίδας Α. Ἐμπειρῆκος, «Ἡ Ἄνδρος στὴ βιογραφία... τοῦ Α.Ε.», στὸ Ἡ Ἄνδρος τοῦ Ἀνδρέα Ἐμπειρῆκου, ὁ.π., σ. 37.

τὴν καταλυτικὴ ἐπίδραση ποὺ ἔχουν ἀσκήσει ἐπάνω του αὐτοὶ οἱ τόποι ὑπάρχουν πολλὰ δικά του κείμενα, ἀποκαλυπτικά γιὰ τὴν ἔλξη ποὺ ἄσκησαν οἱ τόποι στὸν ποιητὴ.¹ Οἱ δημοσιευόμενες ἐπιστολὲς μᾶς δίνουν μιὰ ἰδέα γιὰ τὸν ἀγροτικό, τολστοϊκοῦ τύπου, «παράδεισο» τοῦ Μπογιατιοῦ. Ἀπὸ τὴ Λωζάννη θὰ στείλει ἕνα ἐκτενὲς γράμμα (6.2.1922) στὸν ἀδελφό του Μαράκη, στὸ ὁποῖο γεμάτος νοσταλγία περιγράφει τὰ ὅσα ἔζησε παλιότερα στὸ Μπογιατί, μὲ τρόπο ὡς ἐὰν τὰ γεγονότα νὰ συμβαίνουν στὸ παρόν. Ἀρκεῖ, ὅπως γράφει, νὰ ἀκούσει τὸ ὄνομα τοῦ Μπογιατιοῦ καὶ ἀμέσως αἰσθάνεται νὰ ἔχει μπροστά του, ὅπου κι ἂν εἶναι, ὅπου κι ἂν βρίσκεται, «τὸ μικρὸ ἐκεῖνο χωριουδάκι» τῆς Ἀττικῆς. Αὐτὸς ὁ βουκολικὸς τόπος τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 θὰ γίνῃ τὸ κέντρο ἀπὸ ὅπου ὁ Α.Ε. θὰ διακηρύξει τὶς γεμάτες ἀθωότητα καὶ ρομαντισμὸ κομμουνιστικὲς ἀπόψεις του, ὅπως φαίνεται στὸ πρωτοποριακὸ ποίημά του γιὰ τὸ «κινούμενο θέαμα» τοῦ Μπογιατιοῦ.² Τὴν ἴδια στιγμή οἱ ἐπιστολὲς του σημειώνουν καὶ ἄλλα κέντρα τοῦ ἐμπειρικοῦ κοσμοπολιτισμοῦ: τὸν νέο πατρικὸ πόλο, δηλαδὴ τὴν ὀνομαστὴ ἔπαυλη Cap Estel στὸ Eze Bord de Mer, στὴ Νίκαια ποὺ ἀγοράζει ὁ πατέρας του τὸ 1924. Ἐδῶ θὰ ἐγκατασταθεῖ ὁ ἐφοπλιστῆς Λεωνίδα Ἐμπειρῆκος καὶ ἐδῶ θὰ μεταφέρει τὸ στρατηγεῖο τῶν ἐπιχειρήσεών του, ἕως ὅτου ἡ ἔπαυλη πωληθεῖ κάποια στιγμή.³ Σὲ αὐτὴ

1. Γιὰ τὶς ἐμπειρίες τοῦ 14χρονοῦ Ἄνδρα στὴν Κριμαία βλέπε τὰ ὅσα γράφει στὸ «Ἀμοῦρ-Ἀμοῦρ» τῶν *Γραπτῶν*. Τὰ ὕμνολογικὰ κείμενα (ποιητικὰ καὶ πεζὰ) γιὰ τὴν Ἄνδρο εἶναι πολλαπλάσια, γιὰ τὰ ὁποῖα βλέπε τὴν ἀναλυτικὴ μελέτη τοῦ Λεωνίδα Α. Ἐμπειρῆκου, στὸ «Ἡ Ἄνδρος στὴ βιογραφία... τοῦ Α.Ε.», ὁ.π.

2. Βλ. καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν σημ. 1, σελ. 14, παραπάνω.

3. Αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ μετὰ τὸ 1931 καὶ ἡ ἀπόφαση νὰ πωληθεῖ ἡ ἔπαυλη πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὴ σοβούσα τότε διεθνή οικονομικὴ κρίση,

Gladys και Olga, φίλες του Α.Ε. στη Νίκαια, 1926-27.

Ό Α.Ε. στὸ γραφεῖο του στὸ Cap Estel, 1925-28.

τὴν ἔπαυλη θὰ περάσει ἀρκετὸ καιρὸ ὁ Α.Ε. ἐπισκεπτόμενος τὸν πατέρα του καὶ συνεργαζόμενος μαζί του. "Ὅπως δείχνουν οἱ σχετικὲς φωτογραφίες, τὸ Cap Estel εἶναι τοπιὸ μαγνητικὸ, τόπος ἰδανικὸς γιὰ ραστώνη καὶ διασκέδαση.¹ Σὲ μιὰ κάρτ-ποστὰλ ποὺ ὁ Α.Ε. στέλνει ἀπὸ ἐκεῖ (29.12.1927) στὴ μητέρα του γιὰ νὰ τῆς εὐχηθεῖ γιὰ τὸν καινούργιο χρόνον, εἰκονίζεται « ἡ χαριτωμένη αὐτὴ γωνίτσα τῆς Ριβιέρας » ποὺ, σύμφωνα μὲ τὸν ἀποστολέα, θυμίζει « τὴν Κριμαία – πὲς κάπου κοντὰ στὴ Γιάλτα ».

Ἀπέναντι ἀπὸ τὸν πατρικὸ παραδείσιο τόπο τῆς μεσογειακῆς Ριβιέρας βρίσκεται ἡ ἠπειρωτικὴ Λωζάννη καὶ τὸ περιβάλλον γενικότερα τῆς Ἑλβετίας. Ἡ Λωζάννη εἶναι ὁ τόπος ὅπου θὰ ἐγκατασταθεῖ ἡ μητέρα τοῦ Α.Ε. μετὰ τὸν χωρισμὸ τῆς (1920) καὶ ἔκτοτε ἡ πόλη θὰ γίνῃ ὁ νέος μητρικὸς πόλος ὅπου συνάζονται τὰ παιδιὰ τῆς, κάθε φορὰ ποὺ δίδεται ἡ εὐκαιρία. Στὴν Ἑλβετία καὶ στὰ περὶχωρα τῆς Λωζάννης εἰδικότερα θὰ βρεθεῖ πολλὲς φορὲς ὁ Α.Ε., σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς τοῦ χρόνου, μὲ παρέες συγγενικὲς καὶ φιλικές, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐκτενέστατες ἀναπολήσεις του. Ἔτσι, ὀκτὼ μῆνες μετὰ τὸ γεμάτο νοσταλγία γράμμα γιὰ τὸ Μπογιάτι, καθὼς τώρα ἐργάζεται στὸ

προφανῶς ὡς ἀποτέλεσμα τῆς μεγάλῃς οἰκονομικῆς κρίσης τοῦ 1929. Γιὰ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ πωληθεῖ ἡ ἔπαυλη στὸν Charlie Chaplin (!) βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Α.Ε. (ὑπ' ἀριθμ. 30, 5.12.1931) στὴ μητέρα του. Δὲν μπορούμε νὰ ἐλέγξουμε ἂν αὐτὴ ἡ ἰδέα νὰ πωληθεῖ ἡ ἔπαυλη στὸν Charlot ἀνήκει, ὅπως ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ, στὴ Στεφανία ποὺ ζεῖ στὴ Λωζάννη. Ἴσως ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Α.Ε. δηλώνει πῶς, ἔμμεσα ἔστω, ἀναγνωρίζει στὴ μητέρα του κάποιον ρόλο στὴ διαχείριση τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας.

1. Ἐδῶ διαμένει κάμποσο καιρὸ καὶ ὁ ἐξόριστος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (1925) Νικόλαος Πλαστήρας, προσωπικὸς φίλος τῆς οἰκογένειας τοῦ Λεωνίδα Ἑμπερίκου. Βλέπε σχετικὸ Παράρτημα.

Λονδίνο, θὰ στείλει πάλι στὸν Μαράκη ἕνα ἐκτενὲς γράμμα (31.10.1922) ὅπου ἐκφράζει τὴν ἀνυπομονησία του νὰ βρεθεῖ σύντομα «στὴν ὁμορφὴ Λωζάννα» καὶ νὰ περάσουν τὶς γιορτὲς ὄλοι μαζί: ἡ μαμά, ὁ Κίμος (Κίμων) καὶ ὁ Μαράκης. Ἔτσι, γράφει, θὰ τοῦ δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νὰ ξαναζήσει «κεῖνα τὰ δειλινά, ποὺ στεφανώνουν τὴν πολιτεία σας μὲ πορφυρένιες γκιρλάντες καὶ μεγαλόπρεπα ἡλιοβασιλέματα, θὰ πορπατήσω πάλε στὴ δεντρογάζωτη στράτα σας, πλησιάζοντας σιγὰ πρὸς τὴν καρδιά τῆς πόλης γιὰ νὰπολάψουνε τὰ μάτια μου κείνη τὴ σιλουέττα ποὺ θὰ σοῦ ἔχει κάνει καὶ σένα ἐντύπωση...». Ἀνάμεσα στοὺς συνεχῶς μεταβαλλόμενους καὶ συνεχῶς ἀναζητημένους πατρικούς καὶ μητρικούς παραδείσους, βρίσκεται τὸ Λονδίνο καὶ τὸ Παρίσι. Ἀπὸ τὶς πόλεις αὐτὲς ποὺ τὸν καλλιέργησαν, τὸν μύησαν στὴν τέχνη, στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴ λογοτεχνία ὁ Ἐμπειρικός θὰ ἐπανέρχεται συνεχῶς στοὺς ἰδανικούς τόπους τῆς Κριμαίας, τῆς Ἄνδρου, τοῦ Μπογιατιοῦ καὶ τῆς Λωζάννης.¹

1. Ἀντικείμενο ἑνὸς μελλοντικοῦ ἄρθρου θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἡ παράλληλη πορεία καὶ μαθητεία στὶς ἴδιες πόλεις (Παρίσι, Λονδίνο) τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ τοῦ Γ. Σεφέρη καὶ τοῦ Α.Ε. Οἱ δύο ποιητὲς (ποὺ δὲν φαίνεται νὰ σχετίζονται στὴ δεκαετία τοῦ 1920), γόνιοι μεγαλοαστικῶν οἰκογενειῶν, σπουδάζουν καὶ ἐργάζονται στὰ δύο μεγάλα κέντρα τῆς Εὐρώπης, γίνονται οἱ εὐαίσθητοι ἀποδέκτες τῆς ποιητικῆς πρωτοπορίας (τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ μοντερνισμοῦ ὁ ἕνας, τοῦ γαλλοκεντρικοῦ ὑπερρεαλισμοῦ ὁ ἄλλος) καὶ μεταφέρουν, ὁ καθεὶς μὲ τὸν τρόπο του, αὐτὲς τὶς ποιητικὲς πρωτοπορίες στὰ καθ' ἑμᾶς. Τὸ βιβλίο τῆς Ἰωάννας Τσάτσου, *Ὁ ἀδελφός μου Γιῶργος Σεφέρης* (1973) φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ τὸ παρὸν βιβλίο. Ἐξυπακούεται ὅτι οἱ πολλὲς ὁμοιότητες στὴν εὐρωπαϊκὴ πορεία τῶν δύο ποιητῶν δὲν ἐξαλείφουν καὶ τὶς πολλὲς διαφορὲς τους. Λόγου χάρι, ἡ ποιητικὴ πορεία τοῦ Γ. Σεφέρη, τουλάχιστον ὡς τὸ 1935, εἶναι ὀλωσδιόλου διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν πορεία τοῦ Α.Ε.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΡΟΣΩΠΩΝ, ΤΟΠΙΩΝ, ΟΧΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΖΩΩΝ.

Ποιητής, πεζογράφος, ψυχαναλυτής και φωτογράφος, ιδού οι βασικές ιδιότητες του Α.Ε.¹ Από αυτές τις ιδιότητες, ή ένασχόληση με τη φωτογραφία είναι εκείνη που φαίνεται να τον ενδιαφέρει περισσότερο, τουλάχιστον στα πρώτα νεανικά του χρόνια. Δεν γνωρίζουμε πότε απέκτησε την πρώτη φωτογραφική του μηχανή, όμως έχουμε μια πολύ πρόωμη μαρτυρία για τις φωτογραφικές του επιδόσεις. Σε κάρτα προς τον πατέρα του στις 22.9.1921, ο είκοσαετής Α.Ε. με υπερηφάνεια σχολιάζει και μια φωτογραφία (σ. 66), που προφανώς στέλνει με το ίδιο ταχυδρομείο: «Αυτή τη φωτογραφία που σου στέλνω την έβγαλα στο Μπογιάτι καμιά δεκαριά μέρες πριν φύγει ο Μαράκης. Όπως βλέπεις δεν το πήρε χαμπάρι γιατί κουβέντιαζε κείνη τη στιγμή. Στο χέρι βαστάει κάμποσα πουλιά δεμένα μένα κορδόνι. Φαντάζομαι πώς θα χάρηκες σαν τον είδες...»

Αυτή ή επιμονή του (κάποτε έμμονή) να φωτογραφίζει αρχικά τους δικούς του ανθρώπους και αργότερα ξένα πρόσωπα, άνδρες, γυναίκες και παιδίσκες, σε στάσεις τυχαίες ή επιλεγμένες, φαίνεται σε γράμμα που στέλνει στη μητέρα του από το Παρίσι στις 4.11.1928. Αφού πρώτα την ενημερώνει ότι πρόκειται να περάσει τα Χριστούγεννα που έρχονται με τον πατέρα του και τον Μαράκη στη Ριβιέρα, της υπόσχεται πώς την επόμενη Λαμπρή θα γιορτάσουν μαζί στη Λωζάννη. «Περιτ-

1. Πβ. το Έπιμετρό μας στο Άνδρέας Έμπειρικός, Ταξίδι στη Ρωσία, Ημερολόγιο και φωτογραφίες, Δεκέμβριος 1962, Έκδόσεις Άγρα, 2001, σ. 51. Περισσότερα για τις φωτογραφίες του Α.Ε., τη φωτογραφική τεχνική του και τις φωτογραφικές μηχανές του βλ. Δημήτρης Καλοκύρης, «Άνδρέας Έμπειρικός, ο φωτογράφος», περιοδικό Φωτογράφος, στην Είσαγωγή του Γιάννη Σταθάτου, Φωτογράφης, 5.π., σσ. 11-27.

τὸ νὰ σοῦ πῶ », συνεχίζει, « πὼς δὲν θὰ ξεχάσω νὰ πάρω μαζύ μου τὴν φοβερὴ καὶ τρομερὴ φωτογραφικὴ μου μηχανὴ πού, μὲ ὅσα τράβηξες γιὰ τὶς διάφορες πόζες καὶ τὰ τόσα στιγμιότυπα πὸν βγάλαμε, μπορεῖ ὡς τότε, νὰ τὴν ἐπιθυμήσεις πάλι. Εἶναι πολὺ συμπαθητικὴ ἢ καημένη. Δὲν βρίσκεις ; Ἐγὼ τὴν ἀγαπῶ πολὺ. Στὸ Παρίσι ὅμως δὲν μοῦ δόθηκαν πολλὲς ἐυκαιρίες νὰ βγάλω φωτογραφίες. Ὡστόσο ἔβγαλα δυὸ-τρεῖς. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς εἶναι τοῦ θείου Μιχάλη πὸν τράβηξα στὸ γραφεῖο τὸν περασμένο μῆνα... » Τὸ πόσο πραγματικὰ ἀγαπᾶ τὴ φωτογραφικὴ του μηχανὴ φαίνεται σὲ τέσσερις φωτογραφίες τοῦ Α.Ε. (σ. 33, 105, 106, 143). Ὁ νεαρὸς φωτογράφος ποζάρει τώρα ὁ ἴδιος μὲ ἀνταρέσκεια κρατώντας στὴν ἀγκαλιά του τὴν ἀγαπημένη του μηχανή.

Πολλὲς ἀπὸ τὶς φωτογραφίες πὸν δημοσιεύονται ἐδῶ, βρέθηκαν, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, μαζὶ μὲ τὶς ἐπιστολές. Εἶναι σύγχρονες μὲ τὶς ἐπιστολές καὶ ἔχουν ὅλες τραβηχτεῖ μὲ τὴ φωτογραφικὴ μηχανή (ἢ τὶς φωτογραφικὲς μηχανές) τοῦ Α.Ε., εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο εἴτε ἀπὸ κάποιο συγγενικὸ πρόσωπο, ὅταν ὁ ἴδιος ποζάρει. Εἶναι λοιπὸν φνυσικὸ νὰ θεωροῦμε τὶς φωτογραφίες αὐτὲς ὡς ἓνα εἶδος φωτογραφικοῦ ἡμερολογίου τοῦ Α.Ε. (ἡμερολόγιο πὸν κρατᾶ συνεχῶς σὲ ὅλη τὴ ζωὴ του) καὶ ὡς ἐκ τούτου κρίνουμε πὼς εἶναι ἀπαραίτητο συμπλήρωμα καὶ προέκταση τῶν ἐπιστολῶν. Ἐξάλλου πάμπολλες καὶ ζωηρότατες εἶναι οἱ περιγραφὲς φωτογραφιῶν μέσα στὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Α.Ε. (πρόχειρα κάποιος μπορεῖ νὰ διατρέξει τὰ σχετικὰ σημεῖα τοῦ Μεγάλου Ἀνατολικοῦ) καὶ ἡ λειτουργικότητα τῶν φωτογραφιῶν αὐτῶν ὡς συστατικοῦ τοῦ κειμένου εἶναι ἀναμφισβήτητη. Παραφράζοντας τὴν ἄποψη τοῦ Σιμωνίδη, πὸν ἀποκαλεῖ τὴν ζωγραφίαν ποίησιν σιωπῶσαν καὶ ἀντιστοίχως τὴν ποίησιν ζωγραφίαν λαλοῦσαν (Πλούταρχος, Ἠθικά, 346f 5) μποροῦμε νὰ

Ό Α.Ε. με τή φωτογραφική του μηχανή. Lac Léman, δεκαετία τοῦ 1920.

ποῦμε πὼς στὸ παρὸν βιβλίο οἱ ἐπιστολὲς καὶ οἱ φωτογραφίες τοῦ Α.Ε. συνηχοῦν καὶ ἀλληλοσυμπληρώνονται.

Τὸ περιεχόμενο τῶν φωτογραφιῶν εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν. Τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας παρουσιάζονται σὲ διαφορετικούς τόπους καὶ χρόνους, σὲ διάφορες στάσεις καὶ φάσεις τῆς ζωῆς. Ὁ πρόωρα χαμένος Τάκης καβάλα στὸ γαϊδουράκι του, ὁ πατέρας Λεωνίδας πάνω στὸ κότερό του. Οἱ κνηγοὶ καὶ οἱ ἀγρότες τοῦ Μπογιατιοῦ, οἱ κομποὶ κύριοι καὶ οἱ δεσποινίδες ποὺ κάνουν πατιναῶς στὸ St. Moritz. Ὁ Α.Ε. στὸ Λονδίνο διαβάζει ὠραῖος μὲ τὸ ἄσπρο του πουκάμισο τὴ Revue Française de Psychanalyse. Κοιτάζοντας κάποιος τὸν ἐμφανῆ ναρκισσισμὸ τοῦ Α.Ε. μπροστὰ στὸν φακό, καθὼς γνωρίζει νὰ παίρνει πόζες, θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυρισθεῖ πὼς ἡ ἐπιτήδευση αὐτή, ποὺ φτάνει στὸν βαθμὸ τοῦ ἐστέτ, ἀντιστοιχεῖ στὸν μπωντλαιρικὸ δανδισμό τοῦ νεαροῦ Ἀνδρέα Σπερχῆ τοῦ Μεγάλου Ἀνατολικοῦ. Ὁ Α.Ε. θὰ ξεπεράσει ἀργότερα τὴν πόζα καὶ τὸν δανδισμό. Καὶ δίπλα στὸν ἴδιο τὸν φωτογράφο ὁ Μαράκης στὸ κρεβάτι του ἀγουροξυπνημένος καὶ ὁ Μαράκης-Ταρζάν. Τὰ παιδιά τῆς οἰκογένειας σὲ διαφορετικὲς ἡλικίες, οἱ γονεῖς χῶρια, ἡ Στεφανία μόνη, ὁ Λεωνίδας, ὁ Μαράκης καὶ ὁ Α.Ε. μαζὶ μὲ τὴ δεσποινίδα Κατίνα Καρύπη, ἐρωτικὴ σύντροφος τοῦ πατέρα. Ὁ Πλαστήρας μὲ τὸν Λεωνίδα Ε., ὁ κύριος Χρῆστος μὲ τὸν Α.Ε. Ἡ Ἀρβανίτισσα τοῦ Μπογιατιοῦ κυρία Θούλα μὲ τὴν παραδοσιακὴ της στολή. Πάλι ὁ πατέρας, οἱ γιοὶ του καὶ οἱ φίλοι τους, ὅλοι ὠραῖοι καὶ λαμπεροί, μὲ εὐρωπαϊκὰ ροῦχα, καλοχτενισμένοι, ποζάρουν αὐτάρεσκα καὶ ναρκισσιστικὰ στὴν παραδείσια ἔπαυλη τῆς Ριβιέρας ἢ σὲ κάποιο τοπίο τῆς Ἑλβετίας.

Μαζὶ μὲ τὴ γαλλικὴ Ριβιέρα καὶ τὰ ἑλβετικὰ βουνά, τὸ Μπογιατί, τὸ ἀττικὸ τοπίο, ὁ Ἴσθμὸς τῆς Κορίνθου, ἡ Βενετία καὶ ὁ Ρῆνος, σπίτια, ἐπαύλειες, πολιτεῖες καὶ πάρκα. Καὶ παντοῦ

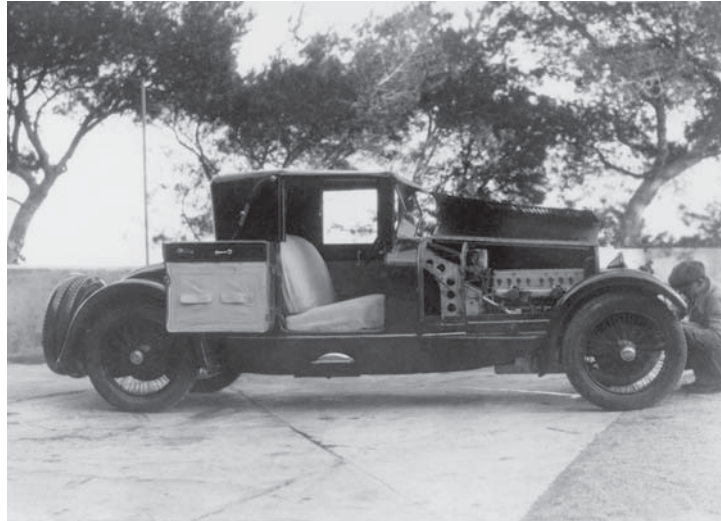
Ὁ κύριος Χρῆστος μὲ τὸν Α.Ε.

Cap Estel 1927. Ἀπὸ ἀριστερά: Ἄγνωστος, Νίνα Ἐμπειρίκου (πρώτη ξαδέρφη τοῦ Α.Ε.), Α.Ε., Λ.Ε., Μαράκης Ε., Κίμων Ε.

Ό Α.Ε. στο side-car τής μηχανής Motosacoche, Αύγουστος 1924, κοντά στη Λωζάννη.

Ό Α.Ε. επιθεωρεί τήν Bugatti του.

μηχανές: λαμπιερές μοτοσυκλέτες, πολυτελή αυτοκίνητα, αγωνιστικά και μί (ή Amilcar, ή Ballot, ή Rolls-Royce Silver Phantom, ή Bugatti), κότερα, πλοία έπιβατηγά και πολεμικά, ένα αεροπλάνο, ένας φωνογράφος. Το πολυώνυμο bulldogάκι Μπούλης, το γαιθουράκι του μικρού Τάκη, το άλογο του Μαράκη. Και κυρίως οί εκφράσεις, οί χειρονομίες, το περπάτημα των ανθρώπων, το πατινάζ, ο χορός του Λεωνίδα και τής Έρασμίας, ή αίθουσα του μυλιάρδου, το γήπεδο του τένις και άλλα πολλά πού δέν αναφέρονται στις έπιστολές, στις φωτογραφίες φαίνονται καθαρά. Όλα συγκροτούν ένα μεγάλο οικογενειακό άλμπουμ, ζωντανό αλλά σιωπηλό, όπως όλα τα οικογενειακά άλμπουμ. Όλα φαίνεται να κυλούν σιωπηλά μέσα στον χρόνο, ακόμη και ο μεγάλος, θαυμαστός καταρράκτης των Άλπεων πού μοιάζει και φωτογραφημένος να χύνεται αενάως πίσω από τον ποιητή.

ΟΙ ΠΑΡΟΥΣΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ: Οί έπιστολές του Άνδρέα Έμπειρίκου πρòς τον πατέρα του Λεωνίδα, τή μητέρα του Στεφανά και τον αδελφό του Μαράκη είναι προφανώς οικογενειακής και ιδιωτικής φύσεως. Υπό αυτή τήν έννοια θά μπορούσε κάποιος να ισχυρισθεί πώς ή δημοσίευσή τους αποτελεί παραβίαση του ιδιωτικού άπορρήτου, ή, ακόμη χειρότερα, πώς ή άλληλογραφία αυτή δέν παρουσιάζει γενικότερο ενδιαφέρον: είναι γράμματα ιδιωτικά πού άφορούν άποκλειστικά και μόνο τον άποστολέα και τον παραλήπτη τους. Ωστόσο ή γενικότερη αντίληψη (και πρακτική) σχετικά με τή δημοσίευση ιδιωτικών έπιστολών δημοσίων προσώπων είναι διαφορετική: οί ιδιωτικές έπιστολές δημοσίων προσώπων, και έν προκειμένω διάσημων Νεοελλήνων λογοτεχνών, μολονότι –ή άκριβώς έπειδή– έχουν συνταχθεί και έχουν άποσταλεί σέ χρόνο άνύποπτο, χωρίς, ένδεχομένως, ύστε-

ροβουλία για μελλούμενη χρήση, και εν προκειμένω για δημοσίευση, αποτελούν, μέσα στην « άθωότητά » τους, πολύτιμα τεκμήρια και πρώτης τάξεως ενδείξεις και του βίου και του έργου των επιστολογράφων. Χωρίς αυτές της ιδιωτικής φύσεως επιστολές, οι πληροφορίες μας για πολλούς Νεοέλληνες συγγραφείς (ποιητές και πεζογράφους) θα ήταν εξαιρετικά λειψές. Έτσι λ.χ. η αλληλογραφία του Σολωμού με τον αδελφό του Δημήτριο, τα γράμματα που στέλνει ο Παπαδιαμάντης στον πατέρα του, ή εκτενέστατη και ποικίλου περιεχομένου αλληλογραφία του Παλαμά, ή ογκώδης επιστολογραφία του Καζαντζάκη και του Σεφέρη (πρωταθλητές του είδους μπορούν να θεωρηθούν οι τρεις τελευταίοι), οι έρωτικές επιστολές του Έγγονόπουλου στη μετέπειτα γυναίκα του Λένα, οι επιστολές του Ρίτσου στην αδελφή του Λούλα, ακόμη και η πρόσφατα δημοσιευμένη αλληλογραφία του Έλύτη με τον Tériade, όλο αυτό το επιστολικό υλικό έχει αποβάλει με το πέρασμα του χρόνου τον ιδιωτικό του χαρακτήρα και έχει αποβεί, σε μεγάλο ή μικρότερο βαθμό, οίονει δημόσιο υλικό που αφορά και τρίτους. Άπλους αναγνώστες ή μελετητές.¹

1. Η επιστολογραφία είναι παμπάλαιο είδος επικοινωνίας και άπαντα σε όλες τις ιστορικές περιόδους: στην Άνατολή και στην Αίγυπτο, στα όμηρικά κείμενα, στην κλασική Ελλάδα, στα έλληνιστικά χρόνια, στη Ρώμη και στο Βυζάντιο. Τα είδη της αρχαίας επιστολογραφίας είναι πολλά και ποικίλα: επιστολές ιδιωτικές, αλλά και « άνοιχτές », όσες δηλαδή απευθύνονται σε όλους, υπηρεσιακές, διδακτικές (θεολογικές), λογοτεχνικές, επιστημονικές πραγματείες με επιστολική μορφή, αφιερωματικές, θεόπεμπτες, μαγικές κλπ. Ένα ενδιαφέρον και ιδιότυπο είδος επιστολών είναι οι αποκαλούμενες πλαστές, αυτές στις οποίες ο υποτιθέμενος συντάκτης ή/και παραλήπτης είναι άνυπαρκτος. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν οι έθνετες επιστολές μέσα σε αφηγηματικά κείμενα, οι ψευδεπίγραφες, οι

¹Ο Α.Ε. όδηγεϊ την Amilcar του στη γαλλική Ριβιέρα.

Αυτό ακριβώς ισχύει, όπως έχουμε ήδη υπαινιχθεί, και με τις παρούσες επιστολές που αποστέλλει ο Έμπειρικός στους οικείους του (στη μητέρα του κυρίως και στον αδελφό του Μαράκη) από το 1921 ως το 1932.¹ Οι απόρροιας πληροφορίες, οι πολλές και ποικίλες σκέψεις και κρίσεις για την καθημερινή ζωή του, για τις σπουδές και τα ενδιαφέροντά του ή για πρόσωπα και καταστάσεις αυτής της εποχής, φωτίζουν με τρόπο αξιόπιστο τα νεανικά και κρίσιμα χρόνια ενός ανθρώπου που (προφανώς) αγνοεί ποιός μέλλει να γίνει. Το σημαντικότερο: μέσα στα χρόνια αυτά, όπως αφήνουν τα γράμματα να διαφανεί, αρχίζει να διαμορφώνεται ή πολλαπλώς κρίσιμη και σε πολλά επίπεδα αλλαγή αυτού του νέου ανθρώπου. Η αλλαγή αυτή θα εκδηλωθεί –και μάλιστα με τον πιο έντυπωσιακό τρόπο– πρωτίστως στο πεδίο της λογοτεχνίας, όταν ο παντελώς άγνωστος ως τότε ποιητής Έμπειρικός θα γίνει ο Έμπειρικός που γνωρίζουμε: τον Μάρτιο του 1935 δημοσιεύει την Ύψικάμνο, μια ποιητική συλλογή που θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό, παράλλη-

---

έρωτικές, οι μιμητικές και όσες αποτελούν το ύλικό του λεγόμενου Έπιτολικού μυθιστορήματος. Για τα είδη και τη σημασία της αρχαίας (έλληνικής και ρωμαϊκής) επιστολογραφίας, βλ. Ίωάν. Συκουτρής, *Μελέτες και άρθρα, Τα γερμανόγλωσσα δημοσιεύματα*, τόμ. Α', « Αρχαία Έπιστολογραφία », μετάφραση, επιμέλεια Δ. Ι. Ίακώβ, Άντ. Ρεγκάκος, ΜΙΕΤ, 2001.

1. Η τελευταία, 33η επιστολή, ή απευθυνόμενη προς τον πατέρα του, όπου και η επίσημη παραίτηση του Α.Ε. από τις οικογενειακές επιχειρήσεις, πρέπει να γράφεται το 1935. Οι άνοιχτες επιστολές-μανιφέστα, που δημοσιεύονται στο Παράρτημα, γράφονται κάποια στιγμή μέσα στο 1933. Τέλος, το ήμιτελές Σημείωμα (« Μερικές ήμερομηνίες, μερικά γεγονότα »), δημοσιευμένο επίσης στο Παράρτημα, συντάσσεται, κατά πάσα πιθανότητα, γύρω στα 1933.

λα μὲ τὸ Μυθιστόρημα τοῦ Γιώργου Σεφέρη (βιβλίο πὸν ἐπίσης ἐκδίδεται τὸν Μάρτιο τοῦ 1935), τὴν πορεία τῆς νεωτερικῆς μας ποίησης.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ ὅσα *realia* βρίσκονται στὶς ἐπιστολὲς τῶν χρόνων αὐτῶν, οἱ ἴδιες, ὡς προῖδὸν τῆς γραφίδας τοῦ νεαροῦ Ἐμπειρῖκου, ἀποτελοῦν ἀπὸ μόνες τους ἐνδιαφέρον ὑλικὸ καὶ ἀποκαλύπτουν, ἄλλες λίγο, ἄλλες περισσότερο, μιὰν ὡς τώρα ἄγνωστη πλὴν ὑπαρκτὴ περιόδο τῆς λογοτεχνικῆς πορείας τοῦ ποιητῆ. Ὅχι λίγες φορὲς ὁ ἀναγνώστης θὰ διακρίνει λογοτεχνικὲς ἀπόπειρες, πὸν κάποτε μοιάζουν μὲ λογοτεχνίζουσες ἐξάρσεις, ἐνὸς εὐαίσθητου ἀνθρώπου, πὸν φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ « ξένους » δρόμους, ὁλότελα διαφορετικοὺς ἀπὸ ἐκείνους πὸν θὰ χαράξει ὁ ἴδιος ὕστερα ἀπὸ λίγο. Παράλληλα πολλὲς εἶναι οἱ ἐπιστολὲς πὸν δείχνουν καθαρὰ τὴν ἀνεσὴ του νὰ περιγράφει μὲ ζωηρότητα ἀνθρώπους, τοπία καὶ καταστάσεις. Μεγάλῃ ἐντύπωση προξενεῖ ἐπίσης (μολονότι ὁ ἴδιος ὁ Α.Ε. μᾶς ἔχει προειδοποιήσει) ἡ παλαμικοῦ, ἢ μᾶλλον ἡ ψυχαρικοῦ τύπου γλώσσα του, στοιχεῖο πὸν μέλλει ἐπίσης νὰ μεταβληθεῖ ριζικὰ μὲ τὴν πορεία τοῦ χρόνου. Τέλος, ἀποκαλύπτονται ὀρισμένες λογοτεχνικὲς προτιμήσεις του καὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρων ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο συζητᾷ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη Οἱ σκλάβοι στὰ δεσμὰ τους, καὶ μάλιστα λίγο μόλις καιρὸ μετὰ τὴν ἐκδοσὴ του (1922).

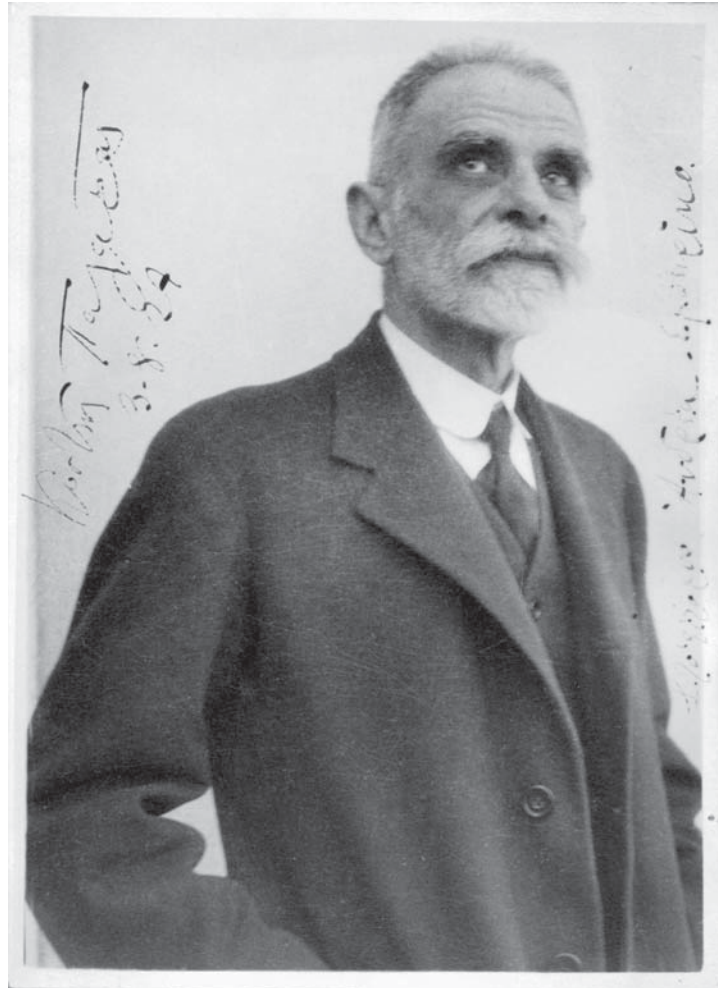
Παρὰ ταῦτα δὲν πρόκειται νὰ συναντήσουμε κάποιον, ἐλάχιστον ἔστω, δεῖγμα τῆς λογοτεχνίας ἐκείνης πὸν θὰ ἐμφανισθεῖ ἀργότερα (σὰν ἀπὸ πουθενά), οὔτε φαίνεται κάτι πὸν νὰ προκαταλαμβάνει, ἔστω καὶ ἀμυδρά, τὰ μελλοντικὰ γεγονότα. Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Α.Ε., καὶ ὅσες ἀπευθύνονται στὸν Μαράκη (ἕναν ἄνθρωπον καλλιεργημένον καὶ μὲ πολλὰ ἐπίσης λογοτεχνικὰ ἐνδια-

φέροντα¹) και ὅσες κυρίως στέλνονται στὴ μητέρα του, ποὺ εἶναι και οἱ περισσότερες, ἀποκρύπτουν μᾶλλον παρὰ δηλώνουν τὸ μελλοντικό. Συναντοῦμε ποῦ και ποῦ παλαμικοῦ τύπου τετράστιχα², ἔχουμε πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἐπαφὴ τοῦ Α.Ε. μὲ τὸν René Laforgue, πληροφοροῦμαστε γιὰ τὴ συνάντησή του μὲ τὸν

1. Ἔτσι λ.χ. σὲ ἐπιστολὴ του ὁ Μαράκης (Λωζάννη, 13.12.1922) στὸν ἀδελφό του, ποὺ ἀναμένεται νὰ ἔρθει ἀπὸ τὸ Λονδίνο γιὰ τὶς γιορτές, τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ φέροι (ἐκτὸς τῶν ἄλλων) κάποια βιβλία: τὸ *Vanity Fair* και τὸ *The Newcomes [The History of] Henry Esmond* τοῦ W. Thackeray, τὸν *Ivanhoe* τοῦ Walter Scott σὲ ἔκδοση illustrated, ὅπως γράφει! Σὲ ἀπλὴ ἔκδοση ζητᾷ τὸ *Pride and Prejudice* τῆς Jane Austen και δύο μυθιστορήματα τῆς George Eliot, τὸ *Scenes of Clerical Life* και τὸ *Adam Bede*. Βλέπε ἐπίσης τὰ ὅσα συζητᾷ μαζί του ὁ Α.Ε. στὸ σχετικό γράμμα (12.3.23) γιὰ τὸν Θεοτόκη και τὸν Βουτυρᾶ.

2. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Παλαμᾶ στὸν Α.Ε., μᾶς ἔχει ἡδη ἐνημερώσει ὁ Ἐλύτης στὴν « Ἀναφορὰ στὸν Ἀνδρέα Ἐμπειρικό » (*Ἐν Λευκῷ*, ὅ.π.): « ἡ συναισθηματικὴ του ἐκτόνωση σὲ στίχους εἶχε ἀρχίσει τόσο πρόωρα, ποὺ σὲ ἡλικία εἴκοσι χρόνων νὰ διαθέτει ἡδη στὸ ἐνεργητικό του ἓνα πλῆθος ποιήματα γραμμένα πάνω στ' ἀχνάρια τῶν ποιητῶν ποὺ κάθε φορὰ τὸν γοήτευαν περισσότερο, κατ' ἐξοχίαν τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ – κάτι ποὺ σήμερα μᾶς φαίνεται τουλάχιστον παράδοξο ». Ἔνα « παράδοξο » ποίημα τοῦ Α.Ε., ἀπόλυτα παλαμικῆς χροιάς, δημοσιεύουμε και σχολιάζουμε στὴν ἐφημερίδα *Τὸ Βῆμα*, 23.12.2001. Δὲς τώρα τὴν ὑμνολογία τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὸν νεαρό Α.Ε. στὴν ἐπιστολὴ τῆς 25.10.1922. Βλ. ὁμως και τὰ σολωμικῆς χροιάς τετράστιχα στὴν ἐπιστολὴ τῆς 25.10.1922.

Ἄνάμεσα στὰ βιβλία τοῦ Α.Ε. διασώζεται ἡ ποιητικὴ συλλογὴ τοῦ Κ. Παλαμᾶ *Πεντασύλλαβοι – Τὰ παθητικὰ κρυφομυλήματα – Οἱ λόκοι – Δυὸ λουλούδια ἀπὸ τὰ ξένα*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἐστίας, 1925, μὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση τοῦ Κ.Π. « Πάντα θὰ θυμᾶται ὁ ποιητὴς τὶς ὠραῖες στιγμὲς τοῦ δειλινοῦ (26 τοῦ Ἰουλίου 1926) ποὺ πέρασε στὸ κελλί του μὲ τὸν κύριο Ἀντρέα Ἐμπειρικό, ποὺ τοῦ κάνει τὴ χαρὰ νὰ τὸν ξέρη και νὰ τὸν ἀγαπᾷ. Κωστῆς Παλαμᾶς. Ἀθήνα ». Στὸν ψευδοτίτλο εἶναι γραμμένο μὲ μολύβι

«Κωστής Παλαμάς, 3.8.27. Στὸ φίλο μου Ἀνδρέα Ἐμπειρῖκο».

F. Boissonnas, για τούς δίσκους (τις « πλάκες ») μουσικής που ἀγοράζει, για τὴν ἐπιθυμία του νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ψυχιατρική, μαθαίνουμε για τὴν ὑγεία του, τὰ ταξίδια του, τὴν ἐργασία του κλπ., ὅμως δὲν ἔχουμε τίποτε σχετικὸ μὲ τὸ ἐνδιαφέρον του για τὰ ὑπερρεαλιστικὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πὸν τὸ δίχως ἄλλο τὰ παρακολουθεῖ ἀπὸ κοντά.¹ Καὶ ὅπωςδὴποτε δὲν

« Ἀντρέας Λ. Ἐμπειρικός, 27.10.1926 » καὶ στὸν Πρόλογο εἶναι σημειωμένες ὀρισμένες παράγραφοι. Στὴν Ἀλληλογραφία τοῦ Παλαμᾶ (Ἰδρυμα Κωστή Παλαμᾶ, τόμ. 2ος, 1919-1928, εἰσαγωγή - φιλολογικὴ ἐπιμέλεια - σημειώσεις Κ.Γ. Κασίνη, Ἀθήνα 1978) στὴν ὑπ' ἀριθμ. 289 ἐπιστολή του (σ. 216) πρὸς τὸν Γιώργο Κ. Κατσίμπαλη, Ἀθήνα, 18.8.24, ὁ ποιητὴς ἀναφέρεται σὲ ἕναν « κύκλο θαυμαστῶν καὶ τιμητῶν » (sic) τῶν τραγουδιῶν του, πὸν ἔχει ἔδρα τὸ Παρίσι. « Μιὰν ιδέα τοῦ κύκλου αὐτοῦ, ζωηρὴ καὶ ἀλυσμόνητη, μοῦ ἔδωκε τὸν περασμένο χειμῶνα, νομίζω, ἡ ἐπίσκεψή ἕνα δειλινὸ τοῦ κυρίου Ἐμπειρικού, πὸν μοῦ ἔφερε πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τοὺς χαιρετισμοὺς τοῦ κυρίου Κίτσου, πού, καθὼς φαίνεται, πρωτοστατεῖ, στὴ συμπάθεια πὸν τόσο εὐγενικὰ δείχεται πρὸς τὸν ποιητὴ. Καὶ ἀκόμα δὲν κατόρθωσα οὔτε ἕνα ἀπλὸ καὶ ξερὸ εὐχαριστῶ νὰ τοὺς στείλω ! » Πβ. Γ. Κ. Κατσίμπαλης, « Ἀνέκδοτες σελίδες τοῦ Κ. Παλαμᾶ, Γράμματα στὸν Γιώργο Κατσίμπαλη », *Νέα Ἐστία* 34 (Χριστούγεννα 1943), σσ. 285-313. Ἄν ὄντως ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, ὁ Α.Ε., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δειλινὸ τοῦ Ἰουλίου 1926, ἔχει ἐπισκεφθεῖ τὸν Παλαμᾶ καὶ κάποιον ἄλλο δειλινὸ τὸν χειμῶνα τοῦ 1923. Ὁ κύριος Κίτσος, σύμφωνα μὲ τὸν Κατσίμπαλη (ὅ.π., 307, σημ. 9), εἶναι « Ἕλληνας ἰδιωτικὸς καθηγητὴς στὸ Παρίσι ». Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι « ὁ κύριος Κίτσος » καὶ ὁ κύριος Χρῆστος, πὸν ἐπανειλημμένως ἐμφανίζεται στὰ γράμματα καὶ στὶς φωτογραφίες, εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο.

1. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Α.Ε. βρίσκονται ὅλα τὰ τεύχη τῶν ὑπερρεαλιστικῶν περιοδικῶν *La Révolution Surréaliste* (1926 κ.έ.), *Surréalisme au Service de la Révolution* (1929-1933) καὶ *Minotaure* (1933-1939). Σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις τὰ περισσότερα περιοδικὰ ἀγοράζονται τὸν χρόνο πὸν ἐκδίδονται.

βρίσκουμε στίς ἐπιστολές αὐτές (τουλάχιστον ὡς τὸ 1933) τίποτε σχετικὸ μὲ τίς προφανῶς ἀκραῖες γιὰ τοὺς οἰκείους του πολιτικές του πεποιθήσεις. Τὸ ἐρώτημα εἶναι εὐλόγο : γιατί ἄραγε ἀποκρῦβει στήν ἀλληλογραφία του πρὸς ἀγαπημένα πρόσωπα αὐτές τίς κρίσιμες λεπτομέρειες ; Πιθανὸν ἐπειδὴ ἀντιλαμβάνεται πὼς αὐτοῦ του εἴδους οἱ πληροφορίες θὰ παραξένευαν ἢ καὶ θὰ προκαλοῦσαν ἐρωτήματα ἢ καὶ ἀνησυχία. Ἔτσι ἀποδεικνύεται πὼς αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἢ « φροντίδα » τοῦ Ἐμπειρικοῦ πρὸς τοὺς οἰκείους του (πέρα ἀπὸ τίς ἄλλες φροντίδες του) εἶναι παλαιὰ καὶ φυσικὰ δὲν εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ λεχθεῖ πὼς κάποια λογοτεχνήματά του, ὅπως ὁ Μεγάλος Ἀνατολικός, παρέμειναν ἀνέκδοτα καὶ γιὰ νὰ μὴ φέρει σὲ δύσκολη θέση ἀγαπημένα του πρόσωπα.

Ὡστόσο ἐκεῖνο πού, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀποκαλύπτουν, ἢ μᾶλλον ἐκεῖνο πὸν κυρίως φαίνεται νὰ « σχηματίζουν » στὸ σύνολό τους οἱ δημοσιευμένες ἐπιστολές, ἔτσι ὅπως ἀναγκαστικὰ ἐμφανίζονται μὲ τὴ χρονολογικὴ σειρά τους, εἶναι ἓνα οἰονεὶ ἀφήγημα οἰκογενειακοῦ χαρακτήρος. Συστήρουν, θὰ μπορούσαμε νὰ υποστηρίξουμε, τὴν ἀφήγηση ἑνὸς κεφαλαίου μᾶς οἰκογενειακῆς σάγκας πὸν καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1921 ὡς καὶ τὸ 1935. Παρὰ τὴν ἀποσπασματικότητά τους καὶ τὴν ἀφηγηματικὴ τους « ἀφέλεια » καὶ ἀνιδιοτέλεια, οἱ ἐπιστολές μᾶς δείχνουν, καὶ μάλιστα ἀπὸ διαφορετικὲς σκοπιές, σκηρὲς ἀπὸ τὴν ἱστορία μᾶς γνωστῆς ἑλληνικῆς οἰκογένειας, τοῦ πατρικοῦ Οἴκου τοῦ ποιητῆ. Εἰδικότερα οἱ 33 ἐπιστολές, πὸν ἔχουν ἐπιλεγεῖ ἀνάμεσα ἀπὸ ἄλλες ὑπερτριπλάσιες, οἱ ὁποῖες ἐπειδὴ δὲν ἔχουν γενικότερο ἐνδιαφέρον δὲν κρίθηκε σκόπιμο νὰ συμπεριληφθοῦν στὸ παρὸν βιβλίον, δείχνουν ὀλοκάθαρα τὴν πορεία αὐτῆς τῆς πανίσχυρης πολιτικά, οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ οἰκογένειας τοῦ Ἀνδριώτη ἐφοπλιστῆ καὶ πολιτικοῦ Λεωνίδα Α. Ἐμπειρικοῦ. Ἡ πορεία αὐτῆ εἶναι

μᾶλλον φθίνουσα, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴ φυσικὴ συνοχὴ καὶ ἐνότητα τῆς οἰκογένειας. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ ἀφήγηση ξεκινᾷ οὐσιαστικά μὲ μιὰ ἐπιστολὴ πὸν στέλνει ὁ Α.Ε. στὸν πατέρα του ὅπου περιγράφει μὲ συγκίνηση καὶ ζωηρότητα τὸν θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του Τάκη (Δημοσθένη) καὶ τελειώνει μὲ μιὰν ἄλλη ἐπιστολὴ πάλι πρὸς τὸν πατέρα του, ὅπου ἀναφέρει τὴ διάλυση τῶν σχέσεών τους, κατὰ κάποιον τρόπο δηλαδὴ ἐπικυρώνει τὸν θάνατο τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας.¹

Ὅμως οἱ ἐπιστολὲς δὲν ἀφηγοῦνται μόνο τὸ ἱστορικὸ τῆς οἰκογένειας. Συνταγμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Α.Ε. εἶναι φυσικὸ πὼς ἀφοροῦν περισσότερο τὸν ἴδιο ἀπὸ ὅσο τὰ λοιπὰ μέλη τῆς οἰκογένειάς του. Ἡ διάσταση λ.χ. τῶν γονέων τοῦ ποιητῆ (γύρω στὰ 1920) ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖο τοῦ καθημερινοῦ βίου τοῦ Α.Ε., εἶναι κάτι πὸν συνεχῶς ἐμφανίζεται στὰ γράμματα. Ἀπόρροια αὐτοῦ εἶναι ἡ πρόθεση καὶ ἡ ἐπιθυμία του νὰ ἀναλαμβάνει ρόλο μεσολαβητικὸ ἀνάμεσα στοὺς γονιούς του. Ἡ μεσολάβηση δὲν εἶναι οὐδέτερη, καὶ εἶναι ἐμφανῆς ἡ σχεδὸν λατρευτικὴ προσήλωση, ἡ διαρκῆς φροντίδα τοῦ Α.Ε. πρὸς τὴ «Μαμίτσα» του. Οἱ παρεμβάσεις του πρὸς τὸν πατέρα του προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ οἰκονομικὴ ἄνεση τῆς μητέρας του εἶναι συνεχεῖς καὶ ἐπίμονες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως, οἱ παρεμβάσεις αὐτὲς δὲν

1. Ἡ τελευταία συνάντηση πατέρα-γιοῦ ἦταν τὸ 1935 ἢ τὸ 1936, ὅπως φαίνεται νὰ προκύπτει ἀπὸ ἓνα σχέδιο ἐπιστολῆς πὸν στέλνει ὁ Α.Ε. στὸν πατέρα του, μετὰ τὴν ὁμηρία του τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1944. Αὐτὴ ἡ τραυματικὴ ἐμπειρία τοῦ Α.Ε. ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς νέας συμφιλίωσης πατέρα-γιοῦ, δι' ἀλληλογραφίας, ἀφοῦ οἱ δύο τους δὲν πρόκειται νὰ συναντηθοῦν ποτὲ πιά. Βλ. Λεωνίδας Α. Ἐμπειρικός, «Ἡ Ἄνδρος στὴ βιογραφία... τοῦ Α.Ε.», ὀ.π., σσ. 45-46. Πβ. καὶ ὅσα λέει ὁ Α.Ε. στὸ ἡμιτελὲς αὐτοβιογραφικὸ σημεῖωμα (Παράρτημα 2) σχετικὰ μὲ τὴν «ἐν ἀποσυνθέσει» διατελοῦσα οἰκογένεια.

ἐμποδίζουν νὰ συναντῶνται πατέρας καὶ γιός, νὰ συνταξιδεύουν καὶ νὰ συνεργάζονται στὶς οἰκογενειακὲς ἐπιχειρήσεις, τουλάχιστον ὡς τὸ 1931-1932. Οἱ ἐπιστολὲς δείχνουν ἐπίσης πῶς, πέρα ἀπὸ τοὺς πατρικὸς καὶ μητρικὸς τόπους-παραδείσου, ὑπάρχουν δύο κύκλοι οἰκογενειακῶν σχέσεων τοῦ Α.Ε. – ὁ κύκλος τοῦ πατέρα καὶ ὁ κύκλος τῆς μητέρας. Ὁ πρῶτος κύκλος, ὅπως δείχνουν οἱ ἀναφορὲς τοῦ Α.Ε. γιὰ τὸν πατέρα του, συνεχῶς σπάζει, ἐπανευρίσκει ἐνότητα καὶ πάλι συντρίβεται. Ὁ δεύτερος κύκλος φαίνεται νὰ μένει συνεχῶς ἀρραγής.

Παρακολουθώντας ἐπίσης τὰ ὅσα ρητὰ ἢ ὑπαινικτικὰ διαλαμβάνουν οἱ παροῦσες ἐπιστολὲς ὅσον ἀφορᾷ τὶς σχέσεις τοῦ γιοῦ καὶ τοῦ πατέρα, χωρὶς διάθεση ἢ εἰδικότητα γιὰ ψυχολογικὲς ἀναλύσεις, μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς αὐτὲς οἱ σχέσεις διαταράσσονται συνεχῶς ἀπὸ δύο καταστάσεις. Ἡ πρώτη ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸν χωρισμὸ τῶν γονιῶν (ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ), ἢ δεύτερη μὲ τὶς ἐπαγγελματικὲς καὶ οἰκονομικὲς δοσοληψίαις πατέρα καὶ γιοῦ. Ἄσχετα ἂν ἡ διάσταση τῶν γονιῶν συντελεῖ στὴ διάσταση (ἢ μᾶλλον στὶς συνεχεῖς διαστάσεις) πατέρα-γιοῦ, γεγονὸς εἶναι πῶς κάποια στιγμή ὁ Α.Ε. ἐμπλέκεται στὶς οἰκογενειακὲς ἐπιχειρήσεις. Ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε, αὐτὸς εἶναι ὁ ρόλος ποὺ ἐτοιμάζει ὁ πατέρας γιὰ τὸν γιό, ἀπὸ παλαιά. Γεγονὸς εἶναι ἐπίσης πῶς ἀρχικὰ οἱ σπουδὲς στὸ Λονδίνο καὶ ἀργότερα ἡ ἐπαφή του μὲ τὸν Laforgue καὶ τοὺς λογοτεχνικὸς κύκλους στὸ Παρίσι (ἀκόμη καὶ προτοῦ ἔρθει σὲ ἄμεση σχέση μὲ αὐτοὺς) φαίνεται νὰ ἀπομακρύνουν τὸν Α.Ε. ἀπὸ τὶς οἰκογενειακὲς ἐπιχειρήσεις. Ἡ ἐπιστροφή του τελικὰ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ θέση ποὺ ἀναλαμβάνει στὶς ἐπιχειρήσεις εἶναι κάτι ποὺ βρῖσκεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ ὅσα πραγματικὰ ἐπιθυμῆ νὰ κάνει ὁ ἴδιος. Τέλος, ἡ στροφὴ του σὲ ἕναν ριζοσπαστικὸ κομμουνισμὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐναρμονισθεῖ μὲ τὴ θέση του στὶς οἰκογενειακὲς ἐπιχειρήσεις. Ἀρκεῖ νὰ

διαβάσουμε παράλληλα με τις λογοτεχνικές εξάρσεις των χρόνων 1921-1923 τα κομμουνιστικά μανιφέστα του 1933-1935 και αντιλαμβανόμαστε εύθως το μέγεθος του χάσματος. Οι επιστολές λοιπόν παρέχουν σαφή τεκμήρια αυτών των ἀλλεπάλληλων και πολλαπλά ἐρμηνεύσιμων διαστάσεων και συμφιλιώσεων πατέρα-γιού.

Ώστόσο, όπως είπαμε, όσο περισσότερο μοιάζει να συντρίβεται ο πατρικός κύκλος, τόσο οι σχέσεις με τη μητέρα γίνονται στενότερες. Ο γιός απευθύνεται συνεχώς στη μητέρα (πού ἀνησυχῆ για την υγεία του) και τῆς δίνει σχεδόν πλήρη ἀναφορά. Μέσα ἀπὸ τις ἐπιστολές πληροφορούμαστε, ὅχι ἀπλῶς τις σχέσεις τοῦ Α.Ε. με τὸν Laforgue, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ ἱστορικὸ τῆς θεραπείας του και τῆς παράλληλης μαθητείας του κοντὰ στὸν ψυχαναλυτῆ. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ «μεγάλου νέου» πὼς θέλει νὰ σπουδάσει ψυχίατρος (διάβαζε ψυχαναλυτῆς) δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει σχέση με τὸ «ἄλλο νέο» πὼς καθὼς δηλαδὴ νιώθει ἀδιάθετος, νευρικός, καταθλιμμένος και μελαγχολικός ἐπισκέπτεται συνεχῶς τὸν γιατρό του. Οι ἐπιστολές τοῦ 1928 μᾶς προσφέρουν ἐκτὸς τῶν ἄλλων τὰ πρῶτα στοιχεία για ἀυτὴ τὴν κατάθλιψη τοῦ Α.Ε., κατάσταση πὸν βιώνει ἔκτοτε ὁ ποιητῆς σὲ διάφορες φάσεις τοῦ βίου.¹

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ – ΜΟΝΑΧΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΗ Οι 33 δημοσιευόμενες ἐπιστολές αὐτὸ πὸν ἀρχικὰ μᾶς παρέχουν εἶναι οἱ πολλὲς και ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες τῆς προσωπικῆς και τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς τοῦ Α.Ε. ἀντὰ τὰ χρόνια. Ὅμως ποιές εἶναι οἱ λογοτεχνικῆς φύσεως πληροφορίες τῶν ἐπιστολῶν; Τί περισσότερο μᾶς προσφέρουν για τὴ λογοτεχνική, τὴν πνευματική και ἰδεολογική πορεία του ἀπὸ ὅσα σχετικὰ μᾶς ἀναφέρει ὁ

1. Βλ. λ.χ. τις πρῶτες ἡμερολογιακὲς σημειώσεις του στὸ *Ταξίδι στὴ Ρωσία*, ὅ.π.

ἴδιος στὴ συνέντευξή του στὴ *Σκαρπαλέζου* τὸ 1967;¹ Ἄς δοῦμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ βάση τὰ λεγόμενα τοῦ Α.Ε.

« Ἀπὸ τὸ 1921 ἕως τὸ 1925 διέμενα εἰς τὴν Ἀγγλίαν ὅπου ἐργαζόμεον εἰς τὰς οἰκογενειακᾶς ἐπιχειρήσεις. Τὸ 1925 ἐπῆγα εἰς τὴν Γαλλίαν. Ἐνδιαφερόμεον ἐξαιρετικὰ γιὰ τὴν ψυχανάλυση καὶ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχα ἀποφασίσει νὰ γίνω ψυχαναλυτής. Ἀνελύθην τρία χρόνια εἰς τὸν Ρενὲ Λαφόργκ καὶ συνδέθηκα μὲ πολλοὺς γάλλους ψυχαναλυτάς. Μεταξὺ αὐτῶν ἦταν καὶ ὁ Φρουὰ Γουιτμάν, ὁ ὁποῖος ἐνδιαφέρετο πολὺ γιὰ τὴν μοντέρνα ποίηση. Μοῦ εἶπε ὅτι ξέρει τὸν Μπρετόν, ἐγὼ πρόφαγα νὰ τὸν γνωρίσω. Πήγαμε τὴν μεθεπομένην. Συναντήθηκα μὲ ἔνθεον πλάσμα. Αἰσθανόμεον ὅπως θὰ αἰσθάνετο ἓνας ἀρχαῖος Ἕλληνας ἀν συναντοῦσε τὸν Ἀπόλλωνα. Ὁχι ἀμέσως, ἀλλὰ ὅταν ἐπέστρεψα ἀπὸ ἓνα ταξίδι πὸν ἔκανα τότε, οἱ συναντήσεις μας ἔγιναν τακτικῆς. Ἦταν ἓνας ἄλλος κόσμος. Ἐπικοινωνοῦσα πέραν τοῦ ὁρίζοντος, μὲ τὴν καθολικότητα τοῦ σύμπαντος. Ἐπραγματοποιεῖτο ἀνπαρξία τῶν ὁριζόντων σὰν φράγμα πὸν δημιουργεῖ ἡ κυκλικότητα τῆς γῆς, σὰν νὰ μετείχαμε ὅλων αὐτῶν εἰς βάθος, ὕψος καὶ πλάτος. Καθημερινῶς εἰς τὴν Πλὰς Μπλάνς. Ὁ Τανγκύ, ὁ Περὲ, ὁ Ἐλλάρ. Προσωπικῶς εἶχα ἰδιαίτερην ἐπικοινωνία καὶ σύνδεσμον εἰδικὰ μὲ τὸν Μπρετόν. Στὴν Πλὰς Μπλάνς συναντώμεθα καὶ συζητούσαμε γιὰ τὴν ὑπερροεαλιστικὴν κίνησιν, γιὰ τὶς ἀπόψεις τῆς ὁμάδας, γιὰ τὴν ἐξάπλωσίν τους, γιὰ τὰ μέσα ἀπελευθέρωσης τοῦ καθενὸς ἀπὸ μᾶς καὶ τοῦ ἀνθρώπου γενικῶς ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ψευτιά καὶ τὴν ἀδικία. Συζητούσαμε γιὰ τὸν Χέγκελ, τὸν Μάρξ, τὸν Ἐνγκελς, τὸν Φρόυντ.

1. Ἀνδρομάχη Σκαρπαλέζου, « Μάχομαι διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἔρωτα », Συνέντευξι μὲ τὸν Ἀνδρέα Ἐμπειρίκο », *Ἡριδανός*, 4 (Φλεβάρης - Μάρτης 1976), σσ. 14-15.

» Παλαιότερα είχα απόλυτα προσχωρήσει στον μαρξισμόν. Είχα βαθύτατα συγκινηθεί από την Ρωσική επανάσταση, εις τὸ αἷμα μου, διότι ἡ μητρικὴ γαριά μου ἦτο Ρωσίσς, καὶ τὸ ἕνα τέταρτον τοῦ αἵματός μου ρωσικόν. Τὸν ἀπεκήρυξα, διότι ὅπως ἀπεδείχθη εἰς τὴν Ρωσίαν, ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ κόσμου δὲν γίνεται μόνον μὲ τὴν πάλιν τῶν τάξεων καὶ οὔτε μόνον ἀπὸ τὸ προλεταριάτο, ἀλλὰ πᾶς ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ μάχεται νὰ ὑποσκάπτει τὰ θεμέλια τῶν “καλῶς κειμένων”. Νὰ ζητᾷ μίαν ἐλευθερίαν ἀπόλυτον μέσα στὴν σκέψη καὶ μέσα εἰς τὴν ζωὴ. Ὁ μαρξισμὸς ἀπὸ τότε πὸν ἔγινε κράτος, ἀποφάσισε νὰ περιφράξει τὸ πνεῦμα εἰς στενὰ πολιτικὰ κριτήρια καὶ συμφέροντα. [...] Τὸ 1931 ἐπέστρεψα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου καὶ ἐργάστηκα μέσα σε μίαν οἰκογενειακὴν ἐπιχείρησιν, σὲ ναυπηγεῖο. Τὸ 1935 παραιτήθηκα ἀπὸ τὴ θέση μου αὐτήν, τοῦ διευθυντοῦ. Λίγο πρὶν, εἶχαν λάβει χώρα ἀπεργίαι καὶ βρέθηκα σὲ δύσκολη θέση. Διότι ναὶ μὲν δὲν ἤθελα νὰ φανῶ ἀσυνεπὴς στὶς ἰδέες μου, ἀφ’ ἑτέρου ὅμως δὲν ἤθελα νὰ δυσωπεύσω τὸν πατέρα μου πρὸς τὸν ὁποῖον ἔτρεφα μεγάλη εὐγνωμοσύνη. Παραιτήθηκα καὶ ἀφοσιώθηκα ὀριστικῶς στὴν λογοτεχνία καὶ τὴν ψυχανάλυσιν ».

Με βάση τὰ λεγόμενα τοῦ 1967, οἱ ἐπιστολές φαίνονται φτωχὲς σὲ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν πνευματικὴ καὶ ἰδεολογικὴ πορεία τοῦ Α.Ε. μέσα σὲ αὐτὰ τὰ χρόνια. Εἶναι ὅμως ἔτσι τὰ πράγματα; Οἱ ἐπιστολές αὐτὲς μένουσιν ὄντως σιωπηλές ὅσον ἀφορᾷ τὴν κίνησιν τοῦ λογοτεχνικοῦ πνεύματος τοῦ Ἀνδρέα Ἐμπειρίκου ἀνάμεσα στὰ 1921 καὶ 1933; Ἡ ἀπάντησις εἶναι κατηγορηματικὰ ὄχι. Οἱ ἐπιστολές αὐτὲς ὡς ὑπαρκτὰ κείμενα μιᾶς ἐποχῆς μᾶς δείχνουν μὲ τὸν δικό τους τρόπο, κάποτε ἀρκετὰ καθαρά, τὴν κίνησιν τοῦ λογοτεχνικοῦ καὶ ἰδεολογικοῦ πνεύματος τοῦ Ἐμπειρίκου στὰ χρόνια αὐτά. Μάλιστα ἡ μαρτυρία τους γι’ αὐτὴ τὴν κίνησιν εἶναι, θὰ ὑποστήριξε κάποιος, ἰσχυρότερη

καθώς, όπως είπαμε ήδη, γράφονται χωρίς σχέδιο και προοπτική για τὰ μέλλοντα, χωρίς κάποια a priori σύλληψη τοῦ νοήματος πὸν θὰ ἀποκτήσουν στὸ μέλλον. Στὸ δικό μας σημερινὸ παρὸν ἢ a posteriori ἔκθεση τῶν πεπραγμένων τῶν χρόνων αὐτῶν, ὅπως γίνεται ἀπὸ τὸν Α.Ε. στὴ συνέντευξή του πρὸς τὴ Σκαρπαλέζου, εἶναι πλούσια σὲ πληροφορίες. Ὅμως τὰ ὅσα ἐκθέτει ἐκεῖ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν ὑπάρξει ἂν δὲν εἶχε προηγηθεῖ αὐτὴ ἢ ἀσυντόνιστη, ἀμήχανη, ἀφανὴς σὲ πρώτη ματιὰ ἀλλὰ τελικὰ σταθερὴ πορεία τοῦ Α.Ε. πρὸς τὴ δημιουργία ἢ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἑαυτοῦ του. Αὐτὰ λοιπὸν πὸν μᾶς ἀποκάλυψε τὸ 1967 εἶχαν πραγματοποιεῖ, σὲ μεγάλο βαθμὸ, στὰ χρόνια 1921-1935, ἀσχέτως ἂν δὲν φαίνονται στὶς ἐπιστολές.

Ἄς δώσουμε ἓνα συγκεκριμένο παράδειγμα. Ἄν ἀντιπαραβά-
λουμε τὰ παλαμικοῦ τύπου ποιήματα πὸν γράφει ὁ Α.Ε. στὰ
πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 καὶ μαζί τὶς ὅποιες ιδεολο-
γικὲς καὶ λογοτεχνικὲς ἐπιλογές του (ὅπως φαίνονται ἀπὸ τὶς
σχετικὲς ἐπιστολές) μὲ τὰ ποιήματα τῆς ἀρχῆς τῆς δεκαετίας τοῦ
1930, καὶ μαζί τὶς νέες πολιτικὲς καὶ ιδεολογικὲς ἐπιλογές του, θὰ
ἐννοήσουμε εὐκόλα τὴν πορεία πὸν ἔχει συντελεσθεῖ. Ἡ μᾶλλον
ἐνστικτώδης προσκόλλησις σὲ μιὰ (ιδεολογικὴ καὶ ποιητικὴ) πα-
ράδοσις δίνει ὑπόγεια καὶ ἀργὰ τὴ θέση της σὲ συνειδητὲς καὶ τολ-
μηρὲς ἐπιλογές. Ἄν μάλιστα ἡ σύγκρισις γίνῃ ἀνάμεσα στὰ ὅσα
γράφονται στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 καὶ σὲ ὅσα ἐπιτε-
λοῦνται στὴν ἀρχὴ τοῦ 1935, ὅταν ἐμφανίζεται ἡ Ὑψικάμινος, τό-
τε ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο ἐποχὲς φαίνεται πολὺ μεγαλύτερη.
Μὲ λίγα λόγια, αὐτὴ ἢ ἀσυνείδητη παλαιὰ λογοτεχνικὴ καὶ ιδεο-
λογικὴ ἀρχὴ σὲ τίποτε δὲν θυμίζει τὴ νέα συνειδητὴ ἐπανακίνηση
τοῦ λογοτεχνικοῦ καὶ ιδεολογικοῦ πνεύματος τοῦ Α.Ε.

Ποιά ὑπῆρξαν τὰ στάδια αὐτῆς τῆς ἀληθινὰ ἐκπληκτικῆς
ἀλλαγῆς; Πιθανότατα δὲν πρόκειται νὰ τὰ γνωρίσουμε ποτέ,

καθώς μάλιστα συμβαίνει κάτι όλωσδιόλου παράδοξο με τη λογοτεχνική πορεία του Α.Ε.: ή όποιος τάξεως λογοτεχνία του (ή λογοτεχνικότητά του), περιορίζεται ή παρουσιάζεται μόνο στα χρόνια 1921-1923.¹ Συγκεκριμένα οί έπιστολές πόν περιέχουν κείμενα όποιος λογοτεχνικής χροιάς, σταματούν τόν Μάρτιο τού 1923, με τήν ενδιαφέρουσα κριτική ανάγνωση τού μυθιστορήματος τού Θεοτόκη, Οί σκλάβοι στα δεσμά τους (έπιστολή 12.3.1923). Μετά από αυτή τήν έπιστολή, σέ καμιά άλλη τών έπόμενων χρόνων ό Α.Ε. δέν « κάνει » λογοτεχνία. Περιορίζεται σέ πληροφορίες άσπηρα προσωπικού, οικογενειακού και επαγγελματικού χαρακτήρος. Η έπιστολή τής 30.5.1924, από τó Λονδίνο, αναφέρει τήν έγγραφή και φοίτησή του στό King's College, ή έπιστολή τής 12.2.1930, από τó Παρίσι, κοινολογεί τήν άπόφασή του νά γίνει ψυχίατρος.² Ένδιαμέσως βρίσκονται οί επαγγελματικές άσχολίες, ή συνεχής μετακίνηση ανάμεσα στόν πατέρα και τή μητέρα, τó θέμα τής άρρώστιας και θεραπείας του με τόν René Laforgue, ή έπιστροφή στην Έλλάδα, ή έμπλοκή του στίς οικογενειακές έπιχειρήσεις και ή αύξανόμενη άπογοήτευσή του για τά όσα ζει. Σέ έπιστολή πρós τή μητέρα του (Άθήνα, 6.12.1932) γράφει: « Έμένα τά νέα μου δέν είναι περίφημα αυτή τή στιγμή. Τó καλοκαίρι πέρασα 2-3 εϋχάριστους μήνες. Ύστερα όμως τά πράγματα άλλαξαν και τώρα κακοπερνάω (...) έλπίζω όταν σοϋ γράψω νάχω καλλίτερα νέα νά σοϋ πω... » Μερικόνς μήνες άργότερα θά έρθει σέ ρήξη με τόν πατέρα του, και ύστερα από τήν όριστική διάσταση τού Α.Ε. με

1. Στίς άρχές τής δεκαετίας τού '20 έντοπίζει και ό Έλύτης τήν παλαμική τάξεως μίμηση τού νεαρού Α.Ε. Βλ. και σημ. 2, σελ. 42, παραπάνω.

2. Προφανώς έννοεί « ψυχαναλυτής », αλλά προτιμά τó οϋδέτερο « ψυχίατρος ».

τῆ Στεφανία θὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὶς οἰκογενειακὲς ἐπιχειρήσεις καὶ θὰ συντάξει τὰ κομμουνιστικὰ μαυρολόγια πὸν θὰ ἀποστείλει στοὺς φίλους του.¹ Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1933 θὰ γράφει τὸ πρωτοποριακὸ ποίημα μὲ τὸ Θέμα τοῦ Μπογιατιοῦ. Αὐτὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς εἶναι τὰ γεγονότα πὸν βιώνει ὁ Α.Ε. ἀνάμεσα στὰ 1921 καὶ 1933. Οἱ ἐπιστολὲς μᾶς δείχνουν πολλὰ σημάδια τῆς ζωῆς τοῦ Α.Ε. αὐτῆ τῆν ἐποχὴ. Τὰ κενὰ τῆς διαδρομῆς συμπληρώνονται ἐκ τῶν ὑστέρων.

Παρὰ ταῦτα, ὅπως ἔχουμε ἤδη ὑπαινιχθεῖ, οἱ ἐπιστολὲς δείχνουν, παρὰ τὴ φαινομενικὴ σιωπὴ τους, καθαρὰ ἓνα πράγμα: τὴ βαθμιαία ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν παράδοση μᾶς λογοτεχνίας καὶ ἰδεολογίας. Αὐτὴ ἡ ἀπομάκρυνση καὶ ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴν παράδοση φαίνεται στὴ γλώσσα. Ἄλλη γλώσσα χρησιμοποιεῖ στις πρώτες ἐπιστολές, ἄλλη στις τελευταῖες καὶ ἄλλη στὴ λογοτεχνία του. Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει στὸ ἄρθρο μας σχετικὰ μὲ τὸ «παράδοξο» παλαμικὸ ποίημα τοῦ Ἑμπεϊρικού², καὶ ὅπως τώρα βλέπουμε καθαρότερα στις ἐπιστολὲς τοῦ 1921 καὶ τοῦ 1922, αὐτὴ ἡ «ἀρχικὴ» λογοτεχνικὴ γλώσσα τοῦ Α.Ε. εἶναι ὀλωσδιόλου διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν «τελική». Λεκτικοὶ τύποι ὅπως ἀφτῆνε, πιστροφές, κατομύρια, σκετικά, τοῦ παροῦ, τοῦ φωτοῦ, κανενοῦ, ὑπαρχε, φαριστήσω, ὑστερις, νέχταρι, σύφτωση, Σάμφωνας, Λωζάννα, ποταμῶνε, ἀλλὰ καὶ ρίζα, ῥώτημα, χεῖμαρῆρος³ (!) καὶ ἄλλα παρόμοια δείχνουν πὼς ἡ χρῆση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς γλώσσας

1. Γιά τὶς ἐπιχειρήσεις τῶν Ἑμπεϊρικών, βλ. Ἐλ. Μπενέκη, «“Τὸ μηχανουργεῖον καὶ ναυπηγεῖον Βασιλειάδη” στὸν κύκλο ἐπιχειρήσεων τῶν ἀδελφῶν Ἑμπεϊρικού στὸν μεσοπόλεμο», ὑπὸ ἔκδοση, *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου Κοινωνικῆς καὶ Οἰκονομικῆς Ἱστορίας*, 10-13 Δεκ. 2008, Ρέθυμνο.

2. Βλ. παραπάνω, σημ. 2, σελ. 42.

3. Ὁ ἐκδότης καὶ ὁ ἐπιμελητὴς σεβάστηκαν τὴν ἰδιάζουσα καὶ ἐξε-

σας δὲν γίνεται ἀπὸ πραγματικὴ ἀνάγκη, δὲν ὑπαγορεύεται ἀπὸ κάποια ἐσωτερικὴ καλλιτεχνικὴ ἀνάγκη, ἀπλῶς ἀκολουθεῖ, καὶ μάλιστα ἀσυνείδητα, μιὰ ὑπάρχουσα παράδοση. Τὴ γλωσσικὴ παράδοση τοῦ Παλαμᾶ καὶ κυρίως τοῦ Ψυχάρη. «Ζερβά του (τοῦ Παλαμᾶ)», γράφει στὴν ἐπιστολὴ τῆς 25.10.1922, «ὁ γλυκομίλητος κι ἀντάμια κεραβνοπλήχτης κήρυκας τοῦ νέου ἐβαγγέλιου, ὁ διδάχος τῆς γλυκύτατης λαλιᾶς. Νιόκαρδος πάντα γέροντας ὁ Ψυχάρης τοῦ τρομεροῦ βραχνᾶ καταλυτῆς». ¹

Ἄς δοῦμε πῶς ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος ὁ Α.Ε. αὐτὴ τὴ γλωσσικὴ συμπεριφορὰ πενήντα χρόνια ἀργότερα, καὶ συγκεκριμένα σὲ συζήτηση πὸν εἶχε μὲ διδάσκοντες καὶ φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στὶς 22.5.1973.

«Ἐγὼ ἐξεπαιδεύθην στὴν καθαρεύουσα. Τὰ ἐκφραστικά μου μέσα στὴ δημοτικὴ ἦσαν ἀκαδημαϊκά, ψεύτικα. ² Τὰ ἴμαθα. Ἐγραφα ὡς δημοτικιστῆς ὥσπου ἔφτασα στὸν ὑπερρεαλισμό. (...) Καὶ σὰν νέος πὸν ἤμουν καὶ παιδί, δὲν ἤμουν κὰν δημοτικιστῆς μὲ τὴν ἔννοια πὸν λέμε σήμερα, ἤμουν μαλλιαρὸς, μαθητῆς τοῦ Ψυχάρη, κάτοχος τῆς γραμματικῆς του. Μάλιστα. Τὰ ποιήματά μου τὰ πρῶτα, τὰ προὑπερρεαλιστικά, τὰ ὁποῖα ἀπεκήρυξα (ἦσαν λίγα ἄλλωστε) ἦσαν στὴ δημοτικὴ, σὲ βαθμὸ πὸν μοῦ ἔλεγαν φίλοι μου, τῆς ἡλικίας μου τότε, παιδιὰ ἤμαστε, “Ἄντρεά, καλὰ δημοτικιστῆς – καὶ ἐγὼ εἶμαι. Ἄλλὰ τί εἶναι αὐτὰ πὸν λές; Προσβάλλον τ’ αὐτί. Βάρβαρος γίνεσαι ὅταν μιλᾷς ἔτσι”. Ἐννοεῖται ἔλεγα ἐγὼ “Φχαριστῶ-

ζητημένη κάποτε ὀρθογραφία τοῦ Α.Ε., διόρθωσαν ὅμως σιωπηρῶς τὰ προφανῆ ὀρθογραφικὰ σφάλματα.

1. Τὰ πρόσωπα πὸν ἀναφέρει ὁ Α.Ε. σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, προδρομικὰ τῶν μετέπειτα Μπεάτων.

2. Ὅλες οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι τοῦ κειμένου.

Φκαριστῶ”, νὰ καταργήσουμε τὸ ν, ἔγραφα ἄβριο μὲ β, ὅταν λοιπὸν ἔφτασα μὲ τὸ καλὸ στὸν ὑπερρεαλισμὸ, καὶ ἐφήρμοσα τὴ μέθοδο τῆς αὐτομάτου γραφῆς, τί νομίζετε ὅτι συνέβη; Ἐγὼ δὲν ἤξερα δημοτικὴ, ἐννοῶ “μὲ τὰ γράμματα”, ὅπως λέμε, ἤξερα δημοτικὴ ἐπειδὴ ἦτο ἡ λαλιὰ τοῦ τύπου μου καὶ τὴν ἄκουγα ἀλλὰ ἡ παιδεία μου ἔγινε ἐξ ὀλοκλήρου στὴν καθαρεύουσα καὶ ἔτσι ἦρθαν στὴν ἐπιφάνεια αὐτὰ πὸν εἶχα ἀφομοιώσει. Φυσικότητα. Ἀλίμονο ἂν ἐγὼ στεκόμουν νὰ διορθώσω ἐπὶ τὸ δημοτικότερον μία φράση. Καταστροφή στὸ ποίημα καὶ ζημιὰ στὴν πνευματικὴ προσωπικότητα, τὴν ὁποιαδήποτε ἔχει ὁ καθεὶς φυσικά. Μάσκα. Τὸ ἄλλο ἦτο ἡ ἀλήθειά μου [...] μιῶ ἀυθορμήτως, σχεδὸν αὐτομάτως, σὰν Ἑλλην πὸν εἶμαι, ὅπως κι ἐσεῖς... σκέπτεσθε τί λέτε. [...] Ἐγὼ διετήρησα τὴν ἀκεραιότητα τῆς γλώσσας μου καὶ στὰ πολλὰ χρόνια πὸν ἔζησα εἰς τὴν Ἀγγλία καὶ στὴν Γαλλία καὶ στὴν Ἑλβετία. [...] Ἐέρετε τί ἦταν ἡ ἐλληνικὴ μου, ἡ ἐλληνικὴ μου. Ἡ μεικτὴ. Αὐτὸ πὸν λέμε μεικτὴ.¹ Αὐτό. Ὁ ἄσχημος χαρακτηρισμὸς... ».²

1. Παρόμοια καὶ τὰ ὅσα λέει καὶ ὁ Ν. Ἐγγονόπουλος (*Ποιήματα*, 2007, σ. 336): «Θὰ περιοριστῶ σὲ μερικὲς γραμμὲς μόνο γιὰ τὴ γλώσσα πὸν χρησιμοποιῶ. Κι ἡ ὁποία δέχτηκε συχνὰ τὸν χαρακτηρισμὸ, σὰν φύγο, τῆς “μικτῆς”. Πρέπει νὰ πῶ πὸς εἶναι ἀπλούστατα ἡ γλώσσα πὸν μιῶ. Ἄλλωστε πρωτεύουσα σημασία δὲν ἔχει τὸ νὰ γίνεται κανεὶς ἀντιληπτὸς ἀπὸ κείνους πὸν ἐπιθυμοῦν, πραγματικά, νὰ τὸν καταλάβουν; Νόμιμη γλώσσα, γιὰ μᾶς, εἶναι ἡ γλώσσα ἡ ἐλληνικὴ. Δὲν ἔχουν κανένα νόημα ἀπολύτως αὐτὲς οἱ γνώμες οἱ φανατικὲς γιὰ “μικτὴ”, “καθαρεύουσα”, “δημοτικὴ”. Πρέπει ν’ ἀντιμετωπίζονται μὲ ἀπόλυτη ἀδιαφορία ἢ, ἂν τὸ θεωροῦμε σκόπιμο, μ’ αὐτὸν τὸν μόνον ἐπιτρεπόμενον φανατισμὸ: ἐκεῖνον πὸν ἐμπνέει τὸν πόλεμο ἐναντίον κάθε εἴδους φανατισμοῦ ».

2. Ἀνδρέας Ἐμπειρίκος, « Συζήτηση στὴν Θεσσαλονίκη », *Χάρτης* 17-18 (Νοέμβ. 1985), σσ. 638-639.

Ποιό είναι τὸ κρισιμότερο ἴσως στοιχεῖο τῆς παραπάνω ὁμολογίας ; Πὼς ὅταν « μὲ τὸ καλὸ » ὁ Α.Ε. ἔφθασε στὸν ὑπερρεαλισμὸ καὶ ἐφάρμοσε τὴ μέθοδο τῆς αὐτομάτου γραφῆς, αὐτόματα, θεὸ ἔλεγε κάποιος, ἦρθαν στὴν ἐπιφάνεια τὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα ποὺ ὄντως εἶχε ἀφομοιώσει. Ἦς θυμηθοῦμε πὼς μᾶς ἀποκαλύπτει στὸ « Ἄμουρ-Ἄμουρ » (1939) τῶν Γραπτῶν (1936-1946) ὅτι τοῦ ἐμφανίστηκε ἡ ἰδέα γιὰ τὴ συγγραφή νέας τάξεως ποιημάτων, ἰδέα ποὺ βοήθησε νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ ἐπαφή του μὲ τὸν ὑπερρεαλισμὸ. « Κάποτε πρὸ πολλῶν ἐτῶν, σὲ μιὰ ἐκδρομὴ ποὺ ἔκανα στὴν Ἑλβετία, σταμάτησα γιὰ νὰ θαυμάσω ἕνα μεγάλο καταρράκτη¹, ποὺ κυλοῦσε ὀρμητικὰ ἐπάνω ἀπὸ γρανιτώδεις βράχους, μέσα σὲ πλούσια βλάστησι. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποὺ μπορῶ νὰ ὀνομάσω περίοδο ἐντατικῶν ἀναζητήσεων, ὠθούμενος ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη σχεδὸν ὀργανικὴ², προσπαθοῦσα νὰ βρῶ, μὲ τὰ ποιήματα ποὺ ἔγραφα τότε, ἕναν ἀμεσώτερο καὶ πληρέστερο τρόπο ἐκφράσεως. Τὸ θέαμα τοῦ καταρράκτου μοῦ ἐγέννησε αἰφνιδίως μιὰ ἰδέα. Καθὼς ἔβλεπα τὰ νερὰ νὰ πέφτουν ἀπὸ ψηλὰ καὶ νὰ ἐξακολουθοῦν γάργαρα τὸν δρόμο τους, σκέφτηκα πόσον ἐνδιαφέρον θὰ ἦτο, ἂν μποροῦσα νὰ χρησιμοποιοῦσα καὶ στίς σφαῖρες τῆς ποιητικῆς δημιουργίας,

1. Στὴν ἐπιστολὴ τῆς 20.10.1922 (Λονδίνο) ὁ Α.Ε. περιγράφει τὸ θέαμα ἑνὸς καταρράκτη ἔτσι ὅπως φαίνεται ἀπὸ ψηλά. Ὁ τρόπος τῆς περιγραφῆς τοῦ φαινομένου καὶ οἱ σκέψεις ποὺ γεννᾷ στὸν Α.Ε. αὐτὸς ὁ αἰώνιος καταρράκτης δὲν συμφωνοῦν μὲ τὰ ὅσα δείχνει ἡ περιγραφή τοῦ καταρράκτη στὸ « Ἄμουρ-Ἄμουρ ». Πιὸ κοντινὴ στὴν ἰδέα τῆς περιγραφῆς εἶναι ἡ φωτογραφία στὸ « Ἄμουρ-Ἄμουρ » ἑνὸς ἐλβετικοῦ καταρράκτη (σ. 149), τραβηγμένη σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ, ὅπου καὶ ὁ Α.Ε. μέσα σὲ πολυτελὲς αὐτοκίνητο. Ὁ Λεωνίδας Ἐμπεριῖκος ὑποστηρίζει πὼς αὐτὴ ἡ « ἐκδρομὴ » στὴν Ἑλβετία πρέπει νὰ γίνεταί μᾶλλον μεταξὺ 1929 καὶ 1930.

2. Δικὴ μου ὑπογράμμιση.

τὸ ἴδιο προτσῆς πὸν καθιστᾶ τὸ κύλισμα, ἢ τὴν πτώσι τῶν ὑδάτων, μὰ τόσο πλούσια, γοητευτικὴ καὶ ἀναμφισβήτητη πραγματικότητα, ἀντὶ νὰ περιγράψω τὸ κύλισμα, ἢ κάποιο ἄλλο φαινόμενο ἢ γεγονός, ἢ κάποιο αἶσθημα, ἢ μὰ ἰδέα, ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου ἢ τύπου, ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένον ».

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει πὸς ὅπως κάποια στιγμή στὴ δεκαετία τοῦ 1920 ὁ Α.Ε. ἐγκαταλείπει τὴν ἀνοργανικὴ ἐξωτερικὴ ψυχαρική γλώσσα καὶ ἀφίρνει νὰ ἔρθει στὴν ἐπιφάνεια φυσικότητα ἢ παλαιότεν ἀφομοιωμένη γλώσσα του (μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ), ἔτσι καὶ στὸ παραπάνω κείμενο ἢ ὀργανικὴ ἀνάγκη γιὰ « ἀμεσώτερο καὶ πληρέστερο τρόπο ἐκφράσεως » ὀδηγεῖ τὸν Α.Ε. νὰ θέσει « κατὰ μέρος, ὄχι μόνο τίς παλαιές [...] τεχνοτροπίες, μὰ καὶ κάθε ψωροφιλότιμο καὶ κάθε κομπορημοσύνη... » καὶ νὰ γίνῃ ὁ ποιητὴς Ἄνδρέας Ἐμπειρικός. Οἱ διεργασίες αὐτές, μολονότι ὑπαρκτές, δὲν φαίνονται μέσα στίς ἐπιστολές πὸν δημοσιεύονται ἐδῶ. Δὲν φαίνονται καὶ οὔτε θὰ μπορούσαν νὰ φανοῦν, ἀφοῦ ἡ φύση τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Α.Ε. μὲ τοὺς οἰκείους του, ὄχι μόνο δὲν τοῦ ἐπέτρεπε, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀπέτρεπε ἀπὸ τέτοιον εἶδος ἀναφορές. Ὅμως ἡ μεταβολὴ τῆς γλώσσας καὶ ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἐγκατάλειψη μιᾶς παραδοσιακῆς λογοτεχνικῆς τεχνικῆς καὶ ἀντίληψης, ὅπως οἱ ἴδιες οἱ ἐπιστολές δείχνουν, εἶναι κάτι πὸν γίνεταί, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ διακηρυχθεῖ.

ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ. Περαιτώνοντας τὴν παρούσα Εἰσαγωγή γιὰ τίς ἐπιστολές τοῦ Α.Ε. στοὺς οἰκείους του ἀπὸ τὸ 1921 ὠς τὸ 1933 (1935), αὐτὸ πὸν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅσον ἀφορᾶ τὴ λογοτεχνικὴ σημασία τους εἶναι τοῦτο. Πρῶτα πρῶτα μιᾶς ἀποκαλύπτουν ἕναν ἄγνωστο ὠς τώρα Ἐμπειρικό πὸν δοκιμάζει νὰ ἐκφρασθεῖ (κάποτε μάλιστα πολὺ ἔντονα) μὲ τρόπο πὸν τοῦ ὑπο-

δεικνύει, στον όποιο βαθμό, μιὰ παράδοση, παλαμικοῦ κυρίως τύπου καὶ ιδεολογίας. Αὐτὴ ἢ πατροπαράδοτη γλωσσική, ποιητική καὶ πολιτική (ἔθνική) ιδεολογία χάνεται μὲ τὸν καιρὸ μέσα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του. Οἱ νέες διεργασίες ἐπιτελοῦνται ἐσωτερικὰ καὶ μυστικά. Ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '20 ὡς τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '30 ἔχουν γίνεῖ πολλές ἀλλαγές ποὺ σχετίζονται μὲ καταστάσεις πολὺ συγκεκριμένες : μὲ τὴν θεραπεία του κοντὰ στὸν René Laforgue, μὲ τὴν ἐπαφή του μὲ τὸν φροῦδισμό, μὲ τὸν Ἑγέλο καὶ τὸν Μάρξ, μὲ τὸν κύκλο τῶν ὑπερρεαλιστῶν (ἀρχικὰ μὲ διαβάσματα, ὕστερα μὲ προσωπικὴ γνωριμία), μὲ τὴ σύγκρουση μὲ τὸν πατέρα του, τέλος μὲ τὴν ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ προσχώρηση σὲ νέες πολιτικὲς καὶ ιδεολογικὲς καταστάσεις. "Ὅλες αὐτὲς οἱ μεταβολὲς συμβαίνουν (ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἐκ τῶν ὑστέρων) μέσα σὲ αὐτὴ τὴν κρίσιμη δεκαετία 1925-1934, χωρὶς ὡστόσο νὰ κοινολογοῦνται. Γιὰ νὰ μείνουμε στὸ θέμα τῆς ποιητικῆς δημιουργίας καὶ ἐκφράσεως, ἢ μετάβαση ἀπὸ τὰ παλαμικοῦ τύπου ποιήματα στὰ ποιήματα τῆς « Προϊστορίας » (ὅπως τὰ γνωρίζουμε σήμερα) καὶ στὰ ποιήματα τῆς πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑψικάμινο ἐποχῆς εἶναι προφανές. Ἐπάρχει μεγάλη ὄντως ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ παλαιὰ καὶ τὰ νέα ποιήματα τοῦ 1933-1934. Ὅμως ἡ μεγάλη καὶ οὐσιαστικὴ ρήξη μὲ τὸ παρελθὸν θὰ γίνεῖ μὲ τὴν Ἑψικάμινο ποὺ κυκλοφορεῖ τὸν Μάρτιο τοῦ 1935. Κυριολεκτικὰ ex abrupto. Πότε ἀκριβῶς (μέσα πάντως στὸ 1934, ὅταν ἐπιστρέφει πάνοπλος ἀπὸ τὸ Παρίσι) καὶ κυρίως πῶς ἔγινε αὐτὴ ἢ μεταβολὴ δὲν θὰ τὸ μάθουμε ἴσως ποτέ, ἀφοῦ, ὅπως εἶπαμε, δὲν διαθέτουμε καμιὰ σχετικὴ πληροφορία, κανένα χειρόγραφο, κανένα σχεδιάσμα. Μποροῦμε πάντως νὰ ὑποστηρίξουμε πῶς ἢ σύνταξη τῆς Ἑψικάμινου συνδέεται μὲ τὴ χρήση μιᾶς ἰδιάζουσας καὶ προσωπικῆς καθαρεύουσας. Ἀπὸ τὴν παλαμικὴ/ψυχαρικὴ γλώσσα ὁ ποιητῆς

Α.Ε. φτάνει σὲ μιὰ ὀμαλότερη ἀστική δημοτική ὅταν συντάσσει τὰ νεωτερικὰ ποιήματα, 1933-34. Τέλος, ἀφήνεται στὸ ὑπερρεαλιστικὸ κείμενο μὲ ὄδηγὸ τὴν καθαρεύουσα.

Ὅπως κάποια στιγμή ὁ Α.Ε. παραιτεῖται ἀπὸ τὶς πατρικῆς ἐπιχειρήσεις καὶ στρέφεται στὴ λογοτεχνία καὶ τὴν ψυχανάλυση, ἔτσι ἀνάλογα φαίνεται νὰ ἐγκαταλείπει τοὺς λογοτεχνικούς του πατέρες, τὴν πατροπαράδοτη λογοτεχνικὴ γλῶσσα καὶ ἔκφραση καὶ χαράσσει, ὀλίγον μόνος, τοὺς δικούς του δρόμους καὶ στὴ λογοτεχνία. Ἀπομακρύνεται καὶ ἀποξενώνεται ἀπὸ ἕνα παραδομένο λογοτεχνικὸ χῶρο, ἀπὸ ἕνα παραδοσιακὸ ποιητικὸ καὶ γλωσσικὸ περιβάλλον. Δημιουργεῖ ἕναν νέο, ὀλίγον προσωπικὸ λογοτεχνικὸ τόπο τὸν ὁποῖο ἐγκατοικεῖ ὀλομόναχος. Τὸ σημαντικότερο: οἱ γεωγραφικοὶ τόποι, «οἱ τόποι τοπίου» πὸν περιγράφει, εἴτε εἶναι ἡ Κριμαία, ἡ Ἄνδρος, τὸ Μπογιάτι, ἡ Νίκαια ἢ ἡ Λαζάννη, μετασχηματίζονται σὲ τόπους-μὴ τόπους, σὲ τόπους-οὐτοπίες. Σὲ αὐτοὺς τοὺς ιδεώδεις τόπους ὁ ἴδιος δὲν φαίνεται νὰ διαμένει γιὰ πολὺ. Ἐκδιώκεται συνεχῶς, μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀλλὰ συνεχῶς ἐπιστρέφει ἀπὸ ἄλλους δρόμους. Αὐτὴ ἢ ἐπιστροφή, πὸν γίνεται τελικὰ νόστος καὶ ἕμνηστος τῶν χαμένων τόπων, φαίνεται στὶς ἐπιστολές του, καὶ ὅταν περιγράφει τὴν ἀπώλεια τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ ὅταν περιγράφει τοὺς χαμένους πατρικούς καὶ μητρικούς πόλους. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὁ Ἐμπειρικός εἶναι ἴσως ὁ περισσότερο «ἀνέστιος» Νεοέλληνας ποιητής. Οἱ ἐπιστολές τοῦ 1921-1935 δείχνουν τὴν ἀπώλεια τῆς πατρικῆς, παραδοσιακῆς, μὲ πολλὰ ἔννοιες, ἐστίας. Δείχνουν μάλιστα πὼς ἡ ἀπώλεια αὐτὴ γίνεται σὲ πολλὰ ἐπίπεδα. Ταυτόχρονα οἱ ἐπιστολές σημειώνουν τὸν χρόνο μέσα στὸν ὁποῖο ἀρχίζουν οἱ διεργασίες πὸν θὰ ὀδηγήσουν στὴν ἀναζήτηση νέων ἐστιῶν.

Ἀθήνα, Δεκέμβριος 2008

Ἐπόμενη σελίδα: Ὁ Α.Ε. στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1920.

Ἀθήνα 30/10/1921

Ἀγαπητέ μου μπαμπά,

Μόλις σήμερα αποφάσισα νὰ πιάσω τὴν πέννα μου γιὰ νὰ σοῦ γράψω τὶς λεπτομέρειες –τὶς τόσο τραγικὲς ἀλοίμωγο– πὺν μοῦ ζήτησες. Λοιπὸν, βιβούμβουλη, τὴν ἴδια μέρα πὺν σοῦ ἔστειλα τὸ τελευταῖο μου γράμμα, μόλις ἀνέβηκα στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ὅπου εἶμουνα μὲ τὸν θεῖο Μαρῆ ἔτρεξα νὰ μάθω νέα γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ καϋμένου τοῦ Τάκη. Ὅσο κι ἂν πάσκισαν οἱ γιατροὶ νὰ κρύψουν τὴν ἀληθινὴν κατάσταση μὲ τὰ συνηθισμένα σὲ τέτοιες περιστάσεις λόγια τους, κατάλαβα καλὰ πὺν ἡ θέση τοῦ ἀδελφοῦ μου ἦτανε ἀπελπιστικιά, κατάλαβα πὺν ἐλπίδα σωτηρίας δὲν ὑπαρχε καμμιά, καὶ πὺν τὸ τέλος δὲν ἦταν πια μακριά.

Ἀπίστεφτο, μὰ ἡ πραγματικότητα τῆς ἐπόμενης μέρας ἔδειξε πόσο ἦταν ἀληθινό. Καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀκόμα μαζί μὲ τοὺς ἀνθρώπους εἶτανε ἀνῆμπορη νὰ κάνη κάτι, ἀνῆμπορη νὰ ἐμποδίση τῆς μοίρας τὸ γραφτό.

Καὶ κατὰ τὶς 2 1/2 τὸ πρωῖ, τῆς 8 τοῦ Ὀχτώβρη, ἡ θερμουργὴ ἐκείνη φλόγα σβῆστηκε ἀπὸ τὴν παγερὴ πνοὴ τοῦ Χάρου. Καὶ τὰ χεράκια πὺν ξακολουθοῦσαν νὰ σφίγγουν τῆς μητέρας τὰ ζεστὰ χέρια, εἶτανε πια ἄψυχα. Καὶ τὰ ματάκια τὰ τόσο ἐκφραστικά, τὰ τόσο στοχαστικὰ ἄλλοτες, τώρα ἀτένιζαν πλάνη τὸ κενό, ἀντικρύζοντας ἴσως τὸ μεγάλο ἐκεῖνο μυστήριο, τὸ μέγα ἄγνωστο...

Τάκης Ἐμπειρῆκος.

Στις 8 τὸ βράδυ τῆς 7/10 σὰν ἔγινε ἡ τελεφεταία θερμομέτρηση τὸ θερμόμετρο ἔδειξε 39.6. Τὴν ἴδια πᾶνω κάτω ὥρα ἄρχισε νὰ δρώνη πάρα πολὶ στὸ κεφάλι καὶ στὸ λαιμὸ μονάχα. Κατὰ τὶς 9 1/2 εἶπε τὴν προσεφκή του κι' ἔκαμε τὸν σταβρό του, καὶ σ' ὅλα τὰ ρωτήματα ποὺ τοῦ κάνανε ἀπαντοῦσε σωστὰ ἔχοντας συναίστηση τοῦ τί λέει. Σκετικὰ καὶ τὸ παραλήρημα εἶτανε λίγο. Γιὰ νὰ σοῦ δώσω νὰ καταλάβῃς πόσο δὲν ἔχασε τὶς αἰσθησές του σοῦ λέω τὸ ἐξῆς:

Στις 6/10 κατὰ τὶς 6 1/2 τὸ βράδι ἄκουσε τὸ καναρινάκι νὰ κελαιδάη καὶ εἶπε:

« ΜΑ ΤΕΤΟΙΑ ΩΡΑ ΚΕΛΑΙΔΕΙ; » ἐπειδὴ εἶτανε σκοτάδι δηλαδῆ.

Μὰ ἄς ἔρθουμε πάλι στὶς 7/10.

Κατὰ τὰ μεσάνυχτα ἀφτῆς τῆς νύχτας, τὸ ἕνα του μαγουλάκι ἄρχισε νὰ κρυώνη. Τότες ἡ μαμὰ τοῦ ἔβαλε ἕνα μπαμπακάκι κι ἀμέσως ζεστάθηκε. Μὰ ἐκείνη ἡ νύχτα εἶτανε ἡ στερνὴ, καὶ ὁ ἥλιος τῆς ἀβγούλας ἔμελλε νὰ βρῆ τὸν ἀγαπημένο μας Τάκη κοιμισμένο στὸν αἰώνιο ὕπνο...

Ὁ Τάκης ξεφύχῃσε ἤσυχα, καὶ χωρὶς ἀγωνία. Οὔτε θὰ ἤξερε πὼς βρισκότανε σὲ κίντυνο. Ἐνα τέταρτο τῆς ὥρας πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος ἀρχίνησε νὰ ἀνασαίνῃ πιὸ δύσκολα ὅπως μοῦ ἔλεγε ἀργότερα ἡ καῦμένη ἡ μαμὰ, ποὺ δὲν κούνησε ἀπὸ τὸ προσκέφαλό του ὄλο τὸ διάστημα τῆς ἀρρώστειας. Ὅλη ἀφτὴ τὴν ὥρα εἶτανε πλαγιασμένος στὸ ἀριστερὸ του πλευρὸ καὶ μὲ τὰ δύο του τὰ χεράκια κρατοῦσε τῆς μαμᾶς τὰ χέρια καὶ ἀνοίγοντας τὰ μισοκλεισμένα του ματάκια τὴν κοίταζε σιωπηλὰ στὰ μάτια.

Δὲν εἶχε συναίστηση τὸ καῦμένακι πὼς ζοῦσε τὶς στερνές στιγμὲς τῆς ἀθώας ζωῆς του. Ἡ ἀναπνοή του γινόταν ὀμως πιὸ βαρειά. Καὶ ἔτσι καθὼς εἶτανε στὸ πλευρὸ γυρί-

Κίμων και Τάκης Έμπειρίκος.

ζει μοναχούλης του σιγά σιγά ανάσκελα. Έτσι έμεινε ακό-
μα λίγο αναπνέοντας πιό βαριά και σφίγγοντας όλοένα τὰ
χέρια τῆς μαμᾶς, μὲ τὸ κεφάλαι του γυριζμένο πρὸς τὸ
πρόσωπό της. Ὑστερις ἀνοίγει τὸ στοματάκι του καὶ παίρ-
νει μιὰ ἀναπνοὴ βαρειά. Εἶτανε ἡ στερνὴ καὶ τελεφταία.

Έτσι ἔσβησε ἀφτὸς ὁ ἄγγελος, πού ἡ ζωὴ του εἶτανε
ἕνας ὠραῖος ὕμνος στὴν ἀρετὴ, γιατί εἶτανε ζωὴ παιδιοῦ,
ζωὴ ἀθώα.

Τὸ πρωῒ τῆς 8/10 τὸν εἶδα νὰ κοιτεται στὸ στερνό του
κρεββάτι κάτω στὴ σάλα. Μὲ τὰ χεράκια σταβρωμένα καὶ
στεφάνι πορτοκαλιᾶς στὸ κεφάλαι, ἄσπρος σὰν τὰ λου-
λούδια του τ' ἀγαπημένα πού τὸν σκεπάζουν τὸ κορμί κοι-
μότανε ὁ γιὸς σου κι ὁ ἀδερφός μας τὸν ἀξύπνητο ὕπνο.
Αἰωνία του ἡ μνήμη.

Καὶ τ'ἀπόγεμα ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τ' Ἁγ Γιώργη τοῦ Κα-
ρύτση ξεκίνησε ἡ κηδεῖα (ἀκολούθησε πολλὸς κόσμος) σιγά

Τάκης Ε. στὸ Μπογιάτι

σιγά για τὸ νεκροταφεῖο. Ἐκεῖ τὸν ξαναεἶδα καὶ τὸν ἀποχαιρέτησα για πάντα...

Ἀγαπητέ μου πατέρα στὸ γραμματάκι μου ἀφτό πάσκισα νὰ βάλω τίς λεπτομέρειες ποὺ μοῦ ζήτησες. Ἄργησα ὅμως κομματάκι. Σὰν ἐφιέλτης δὲ φαίνεται; Δυστυχῶς δὲν εἶναι.

Ἐλπίζω νὰ σὲ παρηγορήσῃ ὁ Θεὸς καὶ νὰ χύσῃ στὴ φαρμακερὴ πληγὴ ποὺ ἀνοίχτηκε στὴν μεγάλη σου καρδιά, ἀγαπητὲ βιβούμβουλη.

Ὁ Κιμωνάκης σ' ἐφχαριστεῖ για τὸ ὄμορφο παιχνίδι ποὺ τοῦστειλες. Τοῦ ἀρέσει πάρα πολὺ κι ἔχει κατασκεβάσει ἕνα σωρὸ μηχανήματα κι' ἄλλα πραμματάκια ποὺ δείχνουν τὰ βιβλία.

Σὲ φιλῶ γλυκὰ γλυκὰ

Ἄντρέας

Υ.Γ. Μαζί μὲ τὸ γράμμα σοῦ στέλνω φωτογραφίες τῆς σμόνητου Τάκη μας.

Για τὴν ἀντιγραφὴ

ὁ ἀδερφός του

Μαράκης

Ἀντιγράφηκε στίς 16/29 τοῦ Νοέμβρη τοῦ 1921

Δημήτριος (Μήτσια) Δεμαθῆς. «Ίσκιος φωτερός», Μπογιάτι 1921.

Lausanne 6/2/22

...Στὸ γράμμα σου τῆς περασμένης Τρίτης εἶπες τὴ λέξη Μπογιατί. Ἄχ! ἀφτὴ ἡ λέξη ποὺ ὀνομάζει ἓνα τέτοιο τόπο. Μόλις τὴν ἀκούσω ἔχω μπροστὰ στὰ μάτια μου, ὅπου κι' ἂν εἶμαι ὅπου κι' ἂν βρίσκουμαι, τὸ μικρὸ ἐκεῖνο χωριουδάκι. Τὸ χωριουδάκι τῆς Ἀττικῆς γῆς. Τὸ χωριουδάκι ποὺ εἶναι ξαπλωμένο ἤσυχα καὶ ἀπαλὰ σ'ἓνα κάμπο μέσα, μὲ δασοσκέπαστους λόφους, μὲ πλατανοσπαρμένες ρεματιές. Χωράφια ρεματιές καὶ δάση πόσο μᾶς εἶναι γνωστά, ἀγαπητὸ ἀδέρφι.

Δὲ θὰ ὑπάρχει μονοπάτι, ὅσο χορταριασμένο καὶ νᾶναι, ποὺ δὲ θὰ περάσαμε κάποια μέρα σιγοτραγουδῶντας, χωρὴν «Μὲ τὰ δλόανθα νιάτα, μὲ τὸ νοῦ τὸ γοργό»¹ σὲ πορφυρένιες ἀβγές καὶ σὲ ροδοβαμμένα ἡλιοβασιλέματα.

Σὰν ξαναπεράσουμε καμιὰ φορὰ ἀπὸ κεῖ, ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ πεφκένια δάση, καμιὰ ὥρα, κανένα ἡλιόλουστο πρωῒ, πατῶντας στὰ ἴδια μονοπάτια μετρῶντας τα μὲ βῆμα ἀντρικό, μὰ μὲ καρδιὰ παιδιῶ πάντα, θὰ ἀκούσουμε τὰ δέντρα νὰ μᾶς ψιθυρίζουνε γλυκὰ γλυκὰ ἱστορίτσες τοῦ παλιοῦ καιροῦ, καὶ λόγια τότες εἰπωμένα μὲ τὸν ἐνθουσιασμό τῆς νειότης, ποὺ θὰ μᾶς συγκινοῦν πάντα πλεῖστο ἀπὸ ταῖς

---

1. «Μὲ τὰ δλόανθα κλπ.: «Μὲ τὰ δλόανθα νιάτα, μὲ τὸ νοῦ τὸ γοργό,/περπατούσαμε ὁ φίλος κ' ἐγώ», Κ. Παλαμᾶς, «Τὰ Κοράκια» ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Τὰ Παράκαιρα* (1η ἔκδ. 1919, 2η ἔκδ. 1922), βλ. σ. 158.

Τὸ σπίτι, ἄς τοῦ γράψω τὸ σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα

«Τὸ σπίτι, ἄς τοῦ νοθέψανε τὸ σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα

«αντίθετο και άχλαστο, μ' μι' οροφή με σκαμνιά

και άνθευτο και άχλαστο, νά με προσμένει ακόμα».

μουσικές τῶν μεγάλων δασκάλων ὅλων τῶν ἐποχῶν. Καὶ μεῖς θὰ σταματᾶμε γιὰ νὰ γρoικίσουμε, γιὰ νὰ μὴ χάσουμε οὔτε μιὰ νότα τῆς θείας μελωδίας. Καὶ οἱ καρδιές μας θὰ χτυποῦν πιὸ δυνατὰ καὶ τὰ μάτια στηλωμένα πέρα μακριὰ στὰ στάχια τὰ χρουσαφένια θὰ θωροῦν τὰ παλληκάρια, τοὺς νέους γεωργοὺς ποὺ μεῖς γνωρίσαμε παιδιὰ μικρά, μορτάκια σὰν τρέχανε κάποτες πίσω ἀπὸ τ' ἀλογάκια μας κι' ἀφτὲς τὶς σκονισμένες μοτοσυκλέτες. Καὶ τὰ στάχια ὄριμα θὰ πέφτουν σὲ κάθε κούνημα τοῦ δρεπανιοῦ τῶνε καὶ τότες ἴσως ἓνα δάκρυ θὰ κυλίση...

Ἄφτὸ τὸ Μπογιάτι εἶτανε γιὰ μᾶς ἓνα φόντο μιᾶς ὀριμένης ἐποχῆς τῆς ζωῆς μας. Ἄς ποῦμε στὸ ροδοχάραγμα.

Οἱ μέρες ποὺ περνοῦσαν ἐκεῖ (καὶ εἶναι κάμποσες), ἡ ἀγροτικὴ ἀφτὴ ζωὴ εἶμαι βέβαιος πὼς μᾶς ὠφέλησε. Μᾶς ἔκανε νὰ αἰσταντοῦμε τὴ γοητεία τῆς ἐξοχῆς καὶ νὰ τὴ νοιώσουμε.

Πόσο καλὰ θυμᾶμαι τὸ Μπογιάτι. Τ' ἀγαπημένο μας τὸ χωριουδάκι, μὲ τὴν παρθενικιά τὴν Πεντέλη ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ πέρα μακριὰ στὴν ἄλλη ἢ Πάρνηθα μὲ τὶς δασωμένες τῆς πλαγιές ποὺ πρώτη δεχότανε τὶς ἀχτίδες τοῦ ἡλίου μας.

Τοῦ ἡλίου τῆς Ἀνατολῆς, τῆς ἀπειρόκαλης ἀνατολῆς, τῆς μεγάλης πατρίδας τῶν πρώτων πολιτισμῶν καὶ ὅλων τῶν θρησκειῶν τοῦ κόσμου.

Ἐκεῖνο τὸ μεγάλο, ἄδειο σκεδὸ σπίτι μὲ τὸ τζάκι του στὴν τραπεζαρία. Πάντα μ' ἀρέσει νὰ φαντάζομαι ἀφτὴ τὴν τραπεζαρία βράδι. Κάποιος πασπατέβει πάντα τὴ φωτιά, ἢ ὁ Περικλῆς¹ ἢ ἐσὺ ἢ ἐγώ, καὶ κάθε τόσο βρίσκει οἰχτρὸ τέ-

1. Περικλῆς: Π. Δεμαθᾶς, πρῶτος ξάδελφος τοῦ Α.Ε., γιὸς τῆς ἀδελφῆς τῆς Στεφανίας.

Μαράκης Ε. καὶ Νίξικ Δεμαθᾶς, Μπογιᾶτι 1921.
Μηχανὴ Henderson μὲ side-car.

λος καὶ ἓνα καλοπελεκημένο κούτσουρο στὶς φλόγες. Καὶ ἡ συζήτηση ἀρχινᾷ σιγανὰ στὴν ἀρχή, πιδ δυνατὰ κατόπι γιὰ νὰ καταλήξῃ σὲ χάβρα καμιά φορά. Καὶ τὰ κάστανά σου ἀγαπητὲ Μιουστρίδη¹ ψήνουνται στὴ θράκα καὶ ὁ Νίκος² κατσοφιᾶζει ἢ ἔχει κέφι καὶ τραγουδάει ὅλα τὰ γνωστὰ καὶ ἄγνωστα τραγουδάκια τοῦ ἑλαφροῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου καὶ ὕστερις ἀρχινᾷ ὁ Περικλῆς κεῖνα τὰ ὠραῖα Ρούσσικα τραγουδάκια καὶ μεῖς ἀκομπανιάrouμε πότε τὸν ἓνα πότε τὸν

1. Μιουστρίδης: Προσωνομία τοῦ Μαράκη.

2. Νίκος: Μᾶλλον ὁ Νίκος Γέροντας, στενὸς φίλος τοῦ Α.Ε.

Περικλής (Πουλιούτκα) Δεμαθᾶς. Μπογιάντι 1921.

Περικλῆς Δεμαθῆς, Κίμων Ε., Μαράκης Ε., Μπογιάτι 1921.

Ἐπόμενο δισέλιδο: Μπογιάτι 1921.

Μπογιάτι 1921.

ἄλλο. Ὑστερις μπαίνει μέσα ὁ γέρο Μιστόκλης¹ μένα κοφί-
 νι ξύλα τῆς φωτιᾶς κατακλύζοντάς μας με *Ναί Μάλιστα* καί
 ὁ φύλακας ὁ Σοῦρσο συχνά τὸν βοηθάει με κείνη τὴν πίπα
 του, στὸ στόμα αἰωνίως. Καί δὲν τελειώνουμε οἱ ἐρχόμενοι
 ἐκεῖ. Ὑστερα ἀπ' ἀφτοὺς τοὺς καλοὺς ἀνθρώπους ἔχουμε κι
 ἄλλους. Τώρα ἦρθε ὁ Νικολῆς² νὰ μᾶς πῆ πὼς ἄβριο θὰ σφά-
 ξουνε κι' ἂν θέλουμε νὰ μᾶς πάρη ἓνα μπουτάκι, καί μεῖς
 τοῦ λέμε ναί, καί νὰ μὴ ξεχάση νὰ μᾶς κάνη κοκορέτσι καί
 καί καί. Κι ὁπότε ἔρχεται ἡ κυρά Πολυξένη³ γιὰ νὰ πῆ κά-

1. *Μιστόκλης*: Ἀρβανίτης ἀγρότης ἀπὸ τὸ Μπογιάτι.

2. *Σοῦρσο*, *Νικολῆς*: Ἀρβανίτες ἀπὸ τὸ Μπογιάτι.

3. *Πολυξένη*: Ἀρβανίτισσα ἀπὸ τὸ Μπογιάτι.

Μαράκης Ε., Μπογιάτι 1921.

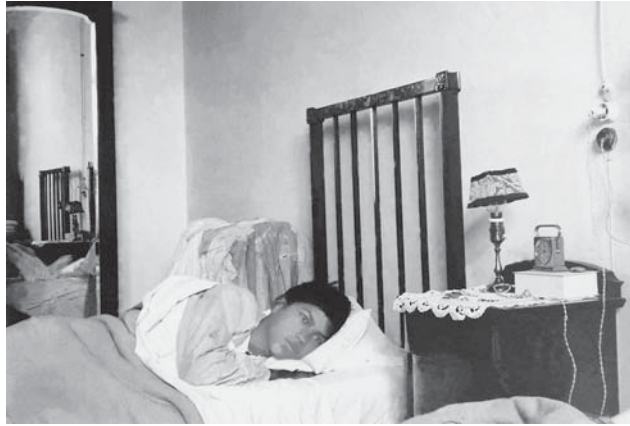
τι στὸν Νικολῆ καὶ ἡ Τοῦλα¹ ἐτοιμάζει τὰ κρεββάτια μέσα, καὶ κάτι λέει ἀρβανίτικα (νὰ πάρη ἢ ὀργή) στὸν Νικολῆ. Κεῖνη τῆ στιγμῇ φτάνει ἡ Μαριώ² ξαφνιασμένη καὶ λέει στὴν Πολυξένη ἀρβανίτικα πάλε (ποὺ νὰ τὰ πάρη ὁ διάολος) πὼς ἡ Νότα³ ξύπνησε καὶ φωνάζει κ.τ.λ. Ἔπειτα σὰν ξαναφύγουν ὅλοι μπαίνει ἡ Θεῶλα⁴ μὲ τὸ φαῖ (συνήθως τόστ, σολομοί, ραδίκια, κρὺο κρέας κ.τ.λ.) καὶ ἀρχινᾷ τὸ καλεῖντες καὶ τίς ἄλλες ἐξυπνάδες τους, πετυχαίνοντας ἀρκετὰ τὴ λέξη *piroshki*. Ἔπειτα ἔρχεται ἡ σειρὰ τῆς βεγγέρας

1. Τοῦλα: Μπογιατιώτισσα.

2. Μαριώ: Ἀρβανίτισσα ἀπὸ τὸ Μπογιάτι.

3. Νότα: Γυναίκα ἀπὸ τὸ Μπογιάτι.

4. Θεῶλα: Ἀρβανίτισσα ἀπὸ τὸ Μπογιάτι.

Μαράκης Ε., Μπογιατί 1921.

στήν κάμερη τῶν Κυριακίδιδων¹ μετὸν ἀξέχαστο ἐκεῖνο Γέρο Δῆμο τοῦ Παναγιωτάκι, σὲ ἐβγενικὲς προσφορὲς τοῦ κυρ Γιάννη, τὸ κριρὶ [;] καὶ τὸ κρασί τοῦ Μπακαλιάρου², ἡ ἀπαρίθμηση τῶν πουλιῶν τὰ σκετικὰ σκόλια κι οἱ κρίσες καὶ ὕστερις ἡ γνωστὴ συνέχεια στήν κρεββατοκάμερή μας.

Ἐπειτα τὸ πρωὶ κάτι μικροὶ κρότοι στὸ παράθυρο φανέρωναν τὴν παρουσία τοῦ Κώστα, τοῦ Μήτσου³ καὶ τῶν ἄλλων κυνηγῶν κάτω ἀπὸ τὸ σπίτι. Τότες ἀρχίζει ἡ φούρια. Καὶ φέβγατε. Μετὰ ἓνα λεπτὸ ἓνα τίναγμα στὴ πόρτα. Κάποιος ξέχασε (ὁ Περικλῆς) τὸ σάκκο καὶ γυρέβει με βιά παντοῦ. Μετὰ δυὸ λεπτὰ ντάγκ !!! ἡ μισογκρεμισμένη δξώπορτα, βήματα στὸν ἀντρέ φοβερὰ βαρειᾶς ἀρβύλας, καὶ ὁ Μαράκης παρουσιάζονταν γυρέβοντας τὸ τάδε νούμερο φυσίγγια γιὰ τὸ

1. Κυριακίδηδες: Ἄγνωστη οἰκογένεια, πιθανῶς κάτοικοι Μπογιατιοῦ.

2. Γέρος Δῆμος, κῆρ Γιάννης, Μπακαλιάρου: Μπογιατιῶτες.

3. Κώστας καὶ Μήτσος: Κυνηγοί.

Ἡ κα Θούλα τοῦ Μπακαλιάρου, Μπογιάτι 1921.

Οι Δεμαθιάδες στο Μπογιάτι, 1921. Ξεχωρίζουν οι δύο αδελφοί Δεμαθᾶ, ὁ Μήτσια (με ρεπούμπλικα) καὶ ὁ Ζαχαρίας (με κασκέτο).

Πίσω σειρά: Κλιέρα Δεμαθᾶ, Στιόπα Κυδωνιέως (Στεφανία Ἐμπειρίκου), Τάκης Ε., Δημήτριος (Μήτσια) Δεμαθᾶς.
Πρώτη σειρά: Κάτσια Κυδωνιέως, Σόνια Δεμαθᾶ, Κίμων Ε.

α !, ἢ β ! πουλί ἢ λαγός, καὶ δὲν τᾶβρισκε καὶ ἡ Κανέλλα ποὺ ἔκανε πρωινὴ ἐπίσκεψη στὴν τραπεζαρία γιὰ γνωστοὺς λόγους, αἰσθάνονταν καμιά φορά κάτι (ἀνεπιθύμητα γι' ἀφτήνε) χάδια, ἐπειδὴ βρίσκουνταν μέσ' τὰ πόδια. Σ' ἀφτὸ τὸ μεταξὺ ὁ Νῆκος ξελαρυγιόταν στὴ στέρνα καὶ προτοῦ μαζεφτοῦν καὶ ξεκινήσουν οἱ λεγάμενοι κυνηγοί, τὸ τραῖνο τῆς Θεσσαλονίκης περνοῦσε δηλαδὴ εἴτανε 7 1/2 ἡ ὥρα.

Κατόπι οἱ πιστροφές. Φουσεκλίκια ἄδεια, λάσπες ὡς τὸ γόνατο, ἴδρωτας ποτάμι, καὶ συνήθως μία ἢ δύο καρδερίνες στὸ δίχτυ (ἀφτὸ τὸ λέω γιὰ νὰ σὲ πειράξω, Μαράκη) ἢ 10-15 μπεκάτσες καὶ 2-3 λαγούς ὁ καθένας (ἀφτὸ τὸ λέω γιὰ νὰ σὲ φαριστήσω). Δὲν ξεχνῶ ἀκόμη καὶ τὰ συναπαντήματα στὸ δάσος. Τί θαμάσια ποὺ εἴτανε. Μέσα στὴ φύση μέσ' τὸν μυρωδάτο ἀέρα καὶ μὲς τοὺς μυστηριώδικους κρότους τοῦ δάσου, κοντὰ στῶν πουλιῶν τὰ κελαϊδίσματα καὶ στῶν ρυακιῶν τοὺς ψίθυρους ...

Ἄ εἴτανε θαμάσια ! Καὶ οἱ ἐργασίες τοῦ χωραφιοῦ ! Ἡ δουλειὰ τοῦ γεωργοῦ ποὺ θρέφει μὲ τὸν κόπο του, ὅλα τὰ κατομύρια τῶν ἀθρώπων τῆς Μεγάλης Μάννας Γῆς ! ... Καὶ τὸ ἀλέτρι καὶ τὸ ἀλώνι μᾶς βρῆκαν πάντα φίλους. Καὶ οἱ φεγγαρόλουστες βραδιές, τὸ καλοκαίρι καὶ οἱ συμφωνίες τῶν νυχτοπουλιῶν καὶ τῶν βαθρακῶν τὴν ἀνοιξὴ καὶ οἱ ὀργισμένες νυχτιές τοῦ χειμῶνα μὲ τὶς κραβγές τῶν βλάχων ποὺ ἀκουόντουσαν ἀπὸ μακριὰ μακριὰ, καὶ οἱ φλογέρες μὲ τὴ μελαγχολικιά τους γλυκάδα τὸ σούρουπο, ὅλα ὅλα ἀφτὰ θὰ μείνουν ἀξέχαστα καὶ βαθειὰ τυπωμένα στὴν ψυχὴ μου μέσα ...

Ἀντιγράφηκε στίς 9 τοῦ Φλεβάρη / 22

Μαράκης

(Περικοπή ἀπὸ ἓνα γράμμα ποὺ μοῦστειλε)

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΜΑΝΙΦΕΣΤΑ ΤΟΥ Α.Ε.

Α΄

Μπογιιάτι 17/9/1933

Άγαπητοί φίλοι

Rien ne va plus!*

Ἡ πολύχρονη καὶ σκληρὴ ἐσωτερικὴ πάλη ἐτελείωσε. Ἔσπασα πλέον ὅλα μου τὰ ὑποκειμενικὰ δεσμά. Εἶμαι πιά ἐλεύθερος ψυχικῶς. Καὶ τώρα σὰν τίμιος ἄνθρωπος καὶ ἄντρας ρίχνω κάτω ὅλες μου τὶς μάσκες ποὺ ἄθελά μου φοροῦσα παρουσιάζομενος ὡς ἀστὸς ἐνῶ εἶμουν κομμουνιστὴς καὶ ἐπαναστάτης, ρίχνω κάτω ὅλες τὶς μάσκες καὶ μιλῶ μεγαλόφωνα καὶ μὲ τὸ χέρι στὴν καρδιά, ὀλόρθος ἀπάνω στὴν πίστη μου καὶ στὶς πεποιθήσεις μου.

Εἶμαι ἀπὸ χρόνια πολλὰ κομμουνιστὴς καὶ ἐπαναστάτης. Πιστεύω στὸν κομμουνισμό καὶ τὴν ἐπανάσταση. Πιστεύω στὸν Μαρξισμό καὶ στὸν Λενινισμό ποὺ δὲν εἶναι μόνο οἰκονομικά,

---

* Ἐπιστολὴ ποὺ ἀρχικὰ ἀπευθυνόταν στὸν ἐξάδελφο τοῦ Α.Ε. Νίξικ Δεμαθᾶ [βλ. φωτογραφία σ. 79], ὑπεύθυνο τοῦ λιγνιτωρυχείου Ἄλιβερίου καὶ Μαυροσουβάλας. Στὸ πακέτο μὲ τὰ πολιτικὰ κείμενα τοῦ Α.Ε. τοῦ 1936 σώζεται μία δακτυλόγραφη ἐπιστολὴ ὑπογεγραμμένη ἀπὸ τὸν Ν.Δ. [Νίξικ Δεμαθᾶς] τῆς 16ης Αὐγούστου 1933 μὲ τίτλο « Δολοφόνοι μὲ στολὴν », ὅπου ὁ γράφων καταγγέλλει τὴν ἔνοπλη ἐπέμβαση τῶν ὀργάνων τῆς τάξεως μὲ τραυματισμοὺς καὶ θύματα στὴν ἀπεργία καὶ τὶς διαδηλώσεις τῶν ἀνθρακωρύχων τοῦ Ἄλιβερίου.

πολιτικά, κοινωνικά και φιλοσοφικά συστήματα, υποκειμενικά και αντικειμενικά έχουν για μέ, αξίαν και θέση θρησκείας. Αυτή ή θρησκεία στην όποια πιστεύω είναι ή μόνη που ανταποκρίνεται στους αντικειμενικούς όρους τῆς ζωῆς.

Στὸν Μάρξ και στὸν Λένιν ἔφτασα ἀφενὸς ἀπὸ τὸν μακρὸν και ἐπίπονο δρόμο τῶν βασάνων τῆς ἀνθρωπότητος που με συγκίνησαν βαθύτατα και ἀφετέρου ἀπὸ τὴν μελέτη. Στὸν Μάρξ, Engels και Λένιν κατέληξα ὀριστικῶς ὄχι ἀπὸ τις ἐφημερίδες και τὰ περιοδικὰ μὰ παρακολουθώντας τὰ ἔνστιχτα και τὴν ζωὴ, ἀκούων τὴν συνείδησή μου και μελετώντας τὴν ἱστορία, τὰ κοινωνικά φαινόμενα και ἀφοῦ πρῶτα πέρασα ἀπὸ τὴν σχολὴ τοῦ Ἐγγέλου και κατόπιν τοῦ Φόερβαχ, ἀφοῦ γνώρισα τὴν Ἑγελιανὴ διαλεκτικὴ, και ἐγκολπώθηκα ἀργότερα τὸν διαλεκτικὸ ὕλισμό.

Πιστεύω πὼς ὁ Μαρξισμὸς μπορεῖ νὰ δόσει μιὰ μέρα στὴν ἀνθρωπότητα τὴν εὐτυχία και τὴν ἰδανικὴ κοινωνία ἂν ἐρμηνευτεῖ και ἐφαρμοστεῖ σύμφωνα με τὴν διδασκαλία τοῦ Λένιν, φτάνει νὰ πιστέψουν οἱ ἐπαναστάτες βαθειὰ ὄχι μόνο στὸν Μάρξ μὰ ἐξίσου και στὸν Λένιν και νὰ κανονίζουν τὴν δράση σύμφωνα με τὴ δημιουργία τους. Πιστεύω πὼς γιὰ νὰ εἶναι κανεὶς καλὸς κομμουνιστὴς και καλὸς ἐπαναστάτης πρέπει νὰ συμμορφώνεται ὁ ἴδιος και νὰ ἐφαρμόζει ὅσο μπορεῖ περισσότερο στὸν ἑαυτὸ [του] τις κομμουνιστικὲς, ἐπαναστατικὲς θεωρίες, ἀγωνιζόμενος ἐν ἀπολύτῳ ἀλληλεγγύῃ με τὰ πρωτοποριακὰ ἐπαναστατικὰ, συνειδητὰ στοιχεῖα τοῦ διεθνοῦς προλεταριάτου, προσπαθῶν νὰ ἀφομοιώσει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο μὴ συνειδητὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ φτάσει διὰ τῆς διδασκαλίας και διὰ τῆς ἐπαναστατικῆς πάλης τῶν τάξεων σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα δογματικῶς, κοινωνικῶς, πολιτικῶς, προπαγανδιστικῶς στὴν παγκόσμιον ἐπανάσταση διὰ σειρᾶς δλοκλήρου ἐπαναστάσεων και στὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου

για την πραγματοποίησι τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ τῆς πραγματικῆς ἀνευ τάξεων σοσιαλιστικῆς κοινωνίας καὶ τὴν δημιουργία ἐνὸς νέου πολιτισμοῦ μετὰ τὴν καταστροφή καὶ τὴν ἀπόρριψη ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς τῆς ἀτιμῆς καὶ ἀπάνθρωπης καὶ σάπιας μπουρζουαζίας καὶ τῶν κειμένων θεσμῶν καὶ νόμων τῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς.

Μὲ ἄλλα λόγια πιστεύω πῶς γὰρ νὰ συνεισφέρει καὶ συντελέσει κάποιος ποὺ πιστεύει στὰ ἀνωτέρω δὲν ἀρκεῖ νὰ πιστεύει μόνον κάτι μὰ πρέπει νὰ ἐνεργήσει καὶ νὰ δράσει ἀναλόγως. Τότε μόνον συνεισφέρει θετικὰ στὸν ἀγῶνα καὶ τὸν βοηθεῖ ὅταν καὶ ὁ ἴδιος ἀγωνίζεται μετὰ ὅποιον τρόπο θεωρεῖ καλλίτερον καὶ ἀποτελεσματικότερον καὶ σύμφωνα μετὰ τὴν κομμουνιστικὴ συνείδηση.

“Ὡς τώρα καὶ ἰδίως κατὰ τὰ 2 τελευταῖα ἔτη ποὺ ἀνέλαβα ὑπεύθυνο ὑπηρεσία στὶς μεγαλοαστικὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ πατέρα μου ὡς μέλος τῆς οἰκογενείας του, ὡς τώρα τοῦτο δὲν μπόρεσα δυστυχῶς νὰ τὸ κάμω ἂν καὶ ἐπίστευα, ἂν καὶ τὸ ἐπιθυμοῦσα σύψυχα. Λόγοι διάφοροι, ψυχολογικοὶ κόμποι, ὑποκειμενικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ ἐμπόδια, ἡ μεγαλοαστικὴ μου καταγωγή, μερικὲς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, ἡ ἀγάπη μου γιὰ μερικὰ πρόσωπα μ’ ἐμπόδιζαν νὰ λάβω ἐμπράκτως μέρος στὸν ἀγῶνα ὅπως ὠστόσο ἤθελα. Εἶμαι ὅμως διευθυντῆς τοῦ ἐργοστασίου καὶ ὄχι μόνον μισθωτὸς ὑπάλληλος μὰ ὀνομαστικῶς ἀντιπρόσωπος τοῦ κεφαλαίου καὶ ἄς μὴν ἔχω τὴν διαχείρισή του οὐσιαστικῶς καὶ ὡς τοιοῦτος πρέπει νὰ ἀρνηθῶ ἀφοῦ ἐκπροσωπῶ τὸν πατέρα, τὸν φύσει καὶ θέσει μεγάλο ἐχθρὸ τόσο τῆς τάξεως μετὰ τὴν ὁποία εἶμαι ἐγὼ ἀπολύτως ἀλληλέγγυος ὅσο καὶ τῆς κομμουνιστικῆς ἰδεολογίας μου. Τοῦτο θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ τὸ κάμω παραμένων στὶς πατρικὰς ἐπιχειρήσεις καὶ στὸν ἀστικὸ κόσμον ὅπου κατ’ ἀνάγκην βρισκόμουν. Τί πρέπει νὰ κάνω ἂν εἶμαι ἀληθινὸς κομμουνιστῆς ;

Νὰ τοὺς ἐγκαταλείψω θὰ εἶταν ἐπίσης ἀδύνατο ἂν πρῶτα δὲν ὑπερνικοῦσα ὅλες τὶς ἀδυναμίες καὶ τ' ἄλλα ἐμπόδια. Ἐπὶ πλέον παραήμουν τίμιος γιὰ νὰ παίξω καλὰ ἓνα διπλὸ παιγνίδι ὅπου ἓνα τέτοιο πράγμα θὰ μπορούσε νὰ σταθεῖ ἐν ὀνόματι μιᾶς ὑψηλῆς καὶ μεγάλης ὑποθέσεως. Ἀποτέλεσμα ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεώς μας ; Μηδέν. Μόνο βάσανα συνείδησης ἐπιπροσθέτως συσσωρευόμενα ἐπὶ τῶν ἄλλων τῆς καθημερινῆς ζωῆς... Καὶ τοῦτο ἐπὶ χρόνια πολλά.

Τώρα ὅμως ἔχω ὑπερνικήσει ὅλα αὐτὰ ὀριστικῶς διακηρύττων τὴν πίστη μου μεγαλοφώνως καὶ ἐπισήμως παίρνω συνάμα καὶ πρακτικῶς μιὰ θέση στὸν ἀγῶνα τασσόμενος ἐμπράκτως ἀπολύτως ἀλληλέγγυος μὲ τὸ συνειδητὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο ὑπὲρ τοῦ Κομμουνισμοῦ. [Π.χ. ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ χωρίσω τὰ τσανάκια ἀπὸ τὰ δικά του.] Ἐνα μικρὸ παράδειγμα: σκέψου τὴν θέση στὴν ἐξῆς περίπτωσι. Οἱ ἐργάτες τοῦ Βασιλειάδη κάνουν ἀπεργία. Ἐγὼ εἶμαι σύμφωνος μαζί τους ἀπὸ πάσης ἀπόψεως καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀμέσου συμφέροντος καὶ ἀπόψεως ταξικῆς τακτικῆς καὶ ἐπαναστατικῆς πολιτικῆς.

Καὶ ἰδοὺ τὰ πρῶτα μου βήματα :

1ον Δηλώνω ὅτι παραιτοῦμαι ἀπὸ τὴν θέση μου τοῦ Γενικοῦ Διευθυντῆ τοῦ Μηχανοποιείου καὶ Ναυπηγείου Βασιλειάδη. Παραιτοῦμαι ἀπὸ τὴν θέση μου τοῦ ἐντεταλμένου συμβούλου στὴν Ἐθνικὴ Ἀτμοπλοία τῆς Ἑλλάδος. Παραιτοῦμαι ἀπὸ τὴν θέση τοῦ ἀντιπροέδρου καὶ συμβούλου στὴν Ἀσφαλιστικὴ Ἐταιρεία « Ἐθνικὴ Ζωὴ καὶ Καλὴ Πίστις ». Παραιτοῦμαι ἀπὸ τὴν θέση τοῦ συμβούλου στὴν « Ἐταιρεία Ἑλληνικῶν Ἀνθρακωρυχείων Ἀλιβερίου καὶ Μαυροσουβάλας ». Οἱ παραιτήσεις αὐτὲς ἔχουν γίνῃ οὐσιαστικῶς πρὸ πολλῶν μηνῶν ὅταν ἔπαυσα νὰ ἐκπληρῶ

τά « καθήκοντά » μου Γενικοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βασιλείαδῃ καὶ τώρα τὸ κάνω καὶ ἐπίσημως δηλώνοντας ὅτι τὸ κάνω ἐθελουσίως, καθ' ὑπαγόρευσιν τῆς συνειδήσεώς μου καὶ ὑπὲρ τοῦ ἐπαναστατικοῦ μας ἀγῶνος.

2ον [Θὰ ἐδήλωνα] σήμερα ἐπίσημως ὅτι προσχωρῶ στὸ Κ.Κ.Ε. ἢ στὴν Κ.Ο.Μ.ΛΕ.Α.¹ ἂν δὲν ἀσχολιόμουν σὲ ἐξονυχιστικὴ, βαθειὰ καὶ ἀμερόληπτη μελέτη τῶν συζητήσεων τῶν ὑπὲρ τοῦ Κ.Κ. καὶ τῶν ὀργανώσεων καθὼς ἐπίσης, ὑπὲρ καὶ κατὰ τῶν δύο διαφόρων ἀντιμαχομένων σήμερα μερίδων τῆς Κομμουνιστικῆς ἰδεολογίας γιὰ νὰ διαλέξω τέλος συνειδητὰ μιὰ παράταξη. Τοῦτο ἐπιφυλάσσομαι νὰ κάμω μὲν μόλις φθάσω σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα. Καὶ ἐδῶ δηλώνω ὅτι θὰ τὸ κάνω αὐτὸ ὅχι ἀπὸ προσωπικὸ συμφέρον, προσωπικὴ ἐμπάθεια ἢ ἀπὸ ὀπορτουניσμό, μὰ ἀπὸ πεποίθησι καὶ πίστιν στὴν κομμουνιστικὴ ἰδεολογία, στὴν θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ τῆς ἀξία γιὰ τὴ σφαιδάζουσα ὑπὸ τὸν ζυγὸ τῆς μπουρζουαζίας ἀνθρωπότητα καὶ τοῦτο πάλι οἰκιοθελῶς καθ' ὑπαγόρευσιν τῆς συνειδήσεώς μου.

3ον Δηλώνω ὅτι: δὲν παραιτοῦμαι ἀπὸ τὰ κληρονομικὰ δικαιώματά μου καὶ τοῦτο ὅχι γιὰ νὰ ἐξασφαλίσω ἀνηθίκως ζωὴν ἀέργου στὸν ἑαυτό μου εἰς βάρος τῶν ἐργαζομένων ἀλλὰ γιὰ νὰ

---

1. Κ.Ο.Μ.ΛΕ.Α.: Κομμουνιστικὴ Ὀργάνωσις Μπολσεβίκων Λενινιστῶν Ἀρχαιομαρξιστῶν. Τροτσκιστικὴ ὀργάνωσις, ἀριστερὴ ἀντιπολίτευσις τοῦ Κ.Κ.Ε. Ἡ ἀναφορὰ δείχνει τὴ συμπάθεια τοῦ Α.Ε. στοὺς τροτσκιστές. Βλ. Κ. Παλούκης, « Ἡ ἀριστερὴ ἀντιπολίτευσις στὸ Κ.Κ.Ε. » *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τοῦ 20οῦ αἰῶνα, 1922-1940. Ὁ μεσοπόλεμος*. Τόμος Β2, σσ. 203-243. Ὁ Α.Ε. ἔχει στὸ ἀρχεῖο του ἱκανὸν ἀριθμὸ ἐντύπων τῆς ἀριστερῆς ἀντιπολίτευσις τοῦ Κ.Κ.Ε.

έξυπηρετήσω με αυτά τα μέσα, αν μου περιέλθουν ποτέ, τον άγωνα και την υπόθεσή μας, κρατών για τον έαυτό μου τόσα όσα να μου επιτρέπουν έλευθερία κινήσεων έδω και στο έξω-τερικό και τα προσωπικά μου έξοδα καθώς και της γυναίκας μου αν ποτέ βρω μία που να θέλει να με ακολουθήσει και τουτό μέχρι της εκρήξεως της επαναστάσεως. Αναγνωρίζω όμως στον πατέρα μου κατόπιν όλων αυτών, το δικαίωμα να μου κόψει το « χαρτζιλίκι » (πρέπει να πω ότι για να μην επιβαρύνει τις επιχειρήσεις όπου εργαζόμαστε οι ίδιοι οι Έμπειρικοί, ο πατέρας δεν έδιδε μισθό σε μάς – μα ένα χαρτζιλίκι σαν είδος εισοδήματος) από το όποιο μέχρι τουδε ζούσα μη έχων ούτε μίαν πεντάρα κεφάλαιον δικό μου, και ότι του άναγνωρίζω επίσης το δικαίωμα να με αποκληρώση μα τουτό μόνον κατόπιν μακράς κουβέντας όχι μαζί μου μα με την συνείδησή του.

4ον Δηλώνω ότι: αν και αποχωρώ από τον μπουρζουάδικο κόσμο και την άστική ζωή διατηρώ στο ανθρώπινο μόνον επίπεδο τους αισθηματικούς μου δεσμούς για τα μέλη της οικογενείας μου και την φίλια μου για λίγους άστούς αλλά μόνον έφόνσον δεν βλάπτουν, χαλαρώνουν, νοθεύουν ή παρεμποδίζουν κατευθείαν ή πλάγια την επαναστατική, κομμουνιστική δράση. Σε ένάντια περίπτωση θα θέσω τέρμα και σε αυτούς τους δεσμούς και σε αυτές τις λίγες φίλιες όσο και αν μου κοστίζει αισθηματικώς. Όσο πιο ψηλά στην άστική κλίμακα βρίσκεται ο συνειδητός επαναστάτης τόσο πιο ίκανός πρέπει να είναι και για τις μεγαλύτερες άκόμη θυσίες την στιγμή που τάσσεται πραγματικά άλληλέγγυος με τους άγωνιστές του ταξικού άγωνα και του επαναστατικού προλεταριάτου.

5ον Άξιω άπ' τον πατέρα μου και από τα υπόλοιπα άστικά μέ-

λη τῆς οἰκογενείας μου τὴν πλήρη ἠθική, οἰκονομική καὶ κοινωνική ἀποκατάσταση τῆς καλῆς μας μητέρας ποὺ ἀδικήθηκε ἀπ' τὴν κοινωνία καὶ δὲν χάρηκε καθόλου τὴν ζωὴ της καὶ ἀπὸ τ' ἀδέρφια μου Μαράκη καὶ Κίμωνα ποὺ ξέρω πὼς τὴν ἀγαποῦν ὅσο καὶ ἔγω τὴν ἐπαγρύπνηση γιὰ τὴν εὐτυχία της καὶ τὴν περιφρούρηση τῶν συμφερόντων της.

βον Δηλώνω ὅτι: θέτω στὴ διάθεση τῶν συντρόφων ὅποιες ἱκανότητες ἔχω γιὰ νὰ τοὺς ἐξυπηρετήσω ὅπως καὶ ὅσο μπορῶ περισσότερο. Αὐτὰ εἶναι τὰ πρῶτα μου βήματα στὸν νέο δρόμο ποὺ παίρνω, πιστεύοντας πὼς αὐτὸς εἶναι ὁ σωστότερος.

Δὲν μπορῶ νὰ ἐμποδίσω τὸν ἑαυτό μου νὰ κοιτάξω πίσω μιὰ στιγμή καὶ μὲ συγκίνηση λέγω εὐχαριστῶ γιὰ ὅσα ἔκαμε γιὰ μένα, γιὰ τὰ ἔξοδα εἰς τὰ ὁποῖα ὑπεβλήθη σύμφωνα μὲ τὴν ἀστική τάξη τῶν πραγμάτων, στὴν μητέρα μου γιὰ τὶς ἀπειρες καλωσύνες της, τὰ ἀδέρφια μου ποὺ μοῦδειξαν πίστη, τὸν René Laforgue, τὸν μεγάλο Γάλλο ψυχναλυτὴ ποὺ μ' ἔσωσε ἀπὸ μιὰ κακὴ νεύρωση στὰ 1928, τὸν Μιχάλη Ἀκύλα¹ ποὺ μοῦ ἔδειξε σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῆς γνωριμίας μας ἀφάνταστη λεβεντιά καὶ ψυχικὴ ἀλληλεγγύη μαζί μου, καθὼς καὶ ὄλους τοὺς φίλους καὶ γνωστοὺς ποὺ μὲ συμπάθησαν ἢ μὲ βοήθησαν.

Καὶ τώρα πρὶν βάλω τὴν ὑπογραφή μου σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ-μανιφέστο, ἀγαπητέ μου Νίξικ, γυρίζω πρὸς ὅσους γνωστοὺς

1. Ποιητὴς καὶ ἀξιωματικὸς τῆς ἐλληνικῆς ἀεροπορίας, δημοκρατικῶν φρονημάτων. Ἐκτελέστηκε ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς στὴν Καισαριανή στίς 5 Ἰουνίου τοῦ 1942. Ὁ Α.Ε. τοῦ ἀφιέρωσε τὸ ποίημα «Βορειοανατολικὴ παλάμη» στὴν Ἐνδοχώρα (1945) καὶ στὴ μνήμη του τὸ πεζο «Τὰ τεκταινόμενα», ἀνέκδοτο κείμενο τῶν *Γραπτῶν ἢ Προσωπικῆ Μυθολογία* (1960).

καὶ φίλους νομίζω ὅτι μποροῦν νὰ συμεριστοῦν τὶς ἰδέες μου ἢ νὰ τὶς συμπαθήσουν ἐν μέρει ἢ ἐν τῷ συνόλῳ: "Ἄν μπορεῖτε ἐλάτε μαζί μου. Ἄν δὲν μπορεῖτε ἐνισχύσατε ὅσο μπορεῖτε τὸν ἀγῶνα μας. Ἄν καὶ τοῦτο δὲν μπορεῖτε μὴν ἀντιδράσετε – τουλάχιστον ὑπεύθυνα: ἡ ἀπόφασή μου εἶναι παρμένη. Rien ne va plus.

Κάτω ἡ μπουρζουαζία.

Κάτω ὁ ἱμπεριαλισμός.

Κάτω ὁ φασισμός.

Ζήτω ἡ παγκόσμια ἐπανάσταση.

Ζήτω ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου.

Ζήτω ὁ Κομμουνισμός.

Μὲ ἐπαναστατικούς χαιρετισμούς

Α. Λ. Ἐμπειρῆκος

Β'. ΔΗΛΩΣΗ-ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ*

*Πρὸς ὄλους μου τοὺς συγγενεῖς, φίλους καὶ γνωστοὺς
καὶ πρὸς τοὺς ἀπ' ἐδῶ καὶ μπρὸς συντρόφους.*

Ἡ πολύχρονη καὶ σκληρὴ ἐσωτερικὴ πάλη τελείωσε. Εἶμαι ἐλεύθερος ψυχικά. Καὶ τώρα σὰν τίμιος ἄνθρωπος καὶ ἄντρας δηλώνω μεγαλόφωνα καὶ ἀπερίφραστα πὼς προσχωρῶ στὸν κομμουνισμό καὶ στὴν προλεταριακὴ ἐπανάσταση καὶ τάσσομαι ἀπολύτως ἀλληλέγγυος μὲ τὸ συνειδητὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο στὸν ἀγῶνα του ἐνάντια στὴν μπουρζουαζία.

Εἶμουν ἀπὸ χρόνια πολλὰ συνειδητὰ συμπαθῶν καὶ ἀνέκαθεν ὑπῆρξα ὅ,τι ὀνομάζουσε ἐξ ἰδιοσυγκρασίας ἐπαναστάτης. Ἄν καὶ ἱστορικῶς καὶ ἐκ γενετῆς ἀνῆκα στὴν ἀστικὴ καὶ μάλιστα μεγαλοαστικὴ τάξη, πίστευα στὴν θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ ὀρθότητα τοῦ μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ. Ἴσως γι' αὐτὸ ἦ στάση μου στὴν ἀστικὴ κοινωνία καὶ στὶς οἰκογενειακὲς ἐργασίες νὰ φαινόταν ἀπὸ ἀστικὴ ἄποψη, κάπως περίεργη καὶ « μὴ ἱκανοποιητικὴ ». Πίστευα καὶ πιστεύω πὼς ὁ μαρξισμὸς μπορεῖ νὰ δώσει μιὰ μέρα τὴν εὐτυχία μέσα σὲ μιὰ χωρὶς τάξεις καὶ τελεία λειτουργικῶς κοινωνία. Μόνο ἂν ἐρμηνευθεῖ καὶ ἐφαρμοστεῖ σύμφωνα μὲ τὴν διδασκαλία τοῦ Λένιν.

Ἄν ἤμουν προλετάριος θὰ εἶταν εὐκόλο νὰ πάρω τὸ μόνο

---

* Ὅριστικὸς τίτλος καὶ βελτιωμένη καὶ καθαρογραμμένη ἀρχὴ τῆς δήλωσης « Ἄγαπητοὶ φίλοι – Rien ne va plus! » τῆς 17.9.1933.

δρόμο πού παρόμοιες πεποιθήσεις ἀργά ἢ γρήγορα θά μοῦ ἔδειχναν ὡς τὸ μόνο σωστὸ καὶ φυσιολογικὸ τὴν στιγμή πού ἡ ἱστορικὴ φορὰ τῶν πραγμάτων τῆς ταξικῆς πάλης θά ἦτο ὑπὲρ τῆς προλεταριακῆς μου ὑπόστασης. Τὸ πότε καὶ πῶς, θά ἐξαρτιότανε τόσο ἀπὸ τὸν βαθμὸ τῆς συνειδητοποιήσεως τῆς προλεταριακῆς καταστάσεώς μου, τοῦ ἱστορικοῦ λόγου τῆς τάξεώς μου ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ καὶ κατανόηση τῶν μαχητικῶν ὁδηγητῶν πού φυσιολογικῶς θά συναντοῦσα ἢ θά μὲ συναντοῦσαν.
[...]

Γ'. *Απάντηση στην πρώτη κριτική
μετά την επίσημη προσχώρησή μου
στον κομμουνισμό και στην επανάσταση [1933]*

“Όταν ένας μεγαλοαστός συμπαθών όπως ο υποφαινόμενος έγ-
καταλείπει την μπουρζουαζία και περάσει συνειδητά και μαχη-
τικά, δηλαδή επαναστατικά από την άλλη μεριά του όδοφράγ-
ματος, διακηρύττων μεγαλόφωνα πως είναι κομμουνιστής και
έντάσσεται απόλυτως και εμπράκτως αλληλέγγυος με το συνει-
δητό επαναστατικό προλεταριάτο, όταν το γεγονός αυτό τον με-
τατρέπει από πλατωνικώς συμπαθοῦντα σε αληθινό μπολσεβί-
κο, οί περισσότεροι φίλοι του μπουρζουάδες, τον θεωροῦν ἢ προ-
δότη ἢ τρελλό. Οί ἄλλοι πού εἶναι κάπως πιδ εὐαίσθητοι ἄνθρω-
ποι, τοῦ λέν πως κάνει μιὰ μεγάλη θυσία ἀφήνοντας τὴν τάξη
του και τὰ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέοντα ὑλικά ἀγαθὰ και πλεονεκτή-
ματα, για μιὰ ὑπόθεση πού τοὺς φαίνεται (σὲ αὐτοὺς πού εἶναι
ἄστοι) καταδικασμένη !

Στοὺς πρώτους ἀπαντοῦμε, μιὰ για πάντα, πως ἂν μιὰ τέ-
τοια πράξη τοὺς φαίνεται προδοσία ἢ τρέλλα και ὄχι ἐξαγνι-
σμός, πίστη σὲ ἕνα καλλίτερο μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος και
ἐκδήλωση μιᾶς ἀνώτερης συνείδησης, τότε ἀπαντοῦμε σ’ αὐ-
τοὺς τοὺς κυρίους, πως θεωροῦμε μεγάλη μας τιμὴ τὸν τίτλο
τοῦ προδότη και τοῦ τρελλοῦ και εἴμαστε υπερήφανοι για τὴν
προδοσία μας και τὴν παραφροσύνη μας.

Στοὺς ἄλλους ὅμως, τοὺς πιδ εὐαίσθητους, πού ὄντας ἄστοι
θεωροῦν βέβαια τὴν ἀστική τους ὑπόσταση και ὄντότητα ὡς

όλοκλήρωση τῆς ζωῆς καὶ λυποῦνται (ἴσως ἀπὸ αἴσθημα αὐτοσυντηρήσεως πίσω ἀπὸ τὸ αἴσθημα τῆς παλιᾶς φιλίας) ποὺ χάνουν ἓναν ἀστὸ καὶ ἓναν φίλο –συνένοχο λέμε μεῖς– στοὺς ἄλλους αὐτοὺς, ποὺ προσθέτουν μὲ κάποια δῆθεν ἀντικειμενικότητα πὼς « ἄλλωστε στὸν τόπο μας προλεταριάτο δὲν ὑπάρχει (!!!) καὶ πὼς οἱ ἐπαναστατικὲς ὀργανώσεις εἶναι τελείως ἀκίνδυνες στὸ καθεστῶς ἄρα καταδικασμένος ὁ ἀγώνας μας », σ' αὐτοὺς τοὺς ἄσπονδους « φίλους », ποὺ νομίζουν κάπως ἀπλοϊκὰ πὼς θὰ μᾶς μεταπέισουν καὶ θὰ μᾶς ἐπαναφέρουν στὸν δρόμο τῆς ἀστικῆς λογικῆς εὐχαριστώντας γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον, τοὺς ἀπαντοῦμε, χωρὶς εἰρωνεία, ὡς ἑξῆς:

Κύριοι, δεχόμαστε πὼς θυσιάσαμε ὀλόκαρδα τὴν κοινωνικὴ μας θέση, τὰ κεφαλαιοκρατικὰ μας προνόμια, τὴν δυνατότητα νὰ ἔχουμε παράδες μετατρέποντας τὸν ἰδρώτα καὶ τὴν σκληρὴ δουλειὰ τῆς σκλάβας ἐργατιᾶς καὶ τῶν καταπιεζομένων τάξεων σὲ πλούτη. Δεχόμαστε πὼς θυσιάσαμε τὴν εὐμάρειά μας, τὴν ἀνεσὴ μας, τὴν δυνατότητα νὰ ἐκμεταλλευόμαστε καὶ νὰ καταπιέζουμε ἀνέτως προλετάρους τῆς πτωχῆς ἐργατικῆς τάξεως μὲ τὴν ἔνοπλη ὑποστήριξη αὐτοῦ τοῦ ἐπίσημου προαγωγοῦ σύμμαχου καὶ ὑπηρετῆ τῆς μπουρζουαζίας ποὺ λέγεται ἀστικὸ κράτος μὴ δυνάμενοι νὰ τὰ χρησιμοποιήσουμε (ἄλλωστε φεύγοντας ἀπὸ τὶς δουλειὲς τοῦ πατέρα μας δὲν ἔχουμε πεντάρια ἰδική μας) ὑπὲρ τοῦ ἀγώνα καὶ τῆς ὑπόθεσής μας. Τὰ θυσιάσαμε, κύριοι, ὅλα αὐτὰ ποὺ μᾶς δίνανε τὴν κοινωνικὴ μας δύναμη, τὸ προνομιοῦχο ὄνομά μας καὶ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ μας σημασία χωρὶς ὥστόσο νὰ μᾶς κάνουν εὐτυχεῖς, τὰ θυσιάσαμε θεληματικά, συνειδητὰ, ὄχι ἐπειδὴ δὲν ἀγαπᾶμε τὴν ζωὴ ὅπως θὰ μᾶς ποῦνε πολλοὶ ἀπὸ σᾶς, ὄχι ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε ἐπιθυμίες καὶ πόθους, ὄχι ἐπειδὴ εἴμαστε ἅγιοι ἢ ἀνίκανοι. Χίλιες φορές ὄχι. Τὰ θυσιάσαμε ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀγα-

πᾶμε τὴν ζωὴν καὶ ὄχι τὴν ἐκμετάλλευσιν, ἐπειδὴ ἀγαπᾶμε τὴν ἀνθρώπινη ἀλληλεγγύην καὶ ὄχι τὴν ἀνθρώπινη καταπίεσιν, ἐπειδὴ ἀγαπᾶμε τὸ προλεταριάτον καὶ μισοῦμε τοὺς δημίους ἀστοὺς καὶ τὴν πόρνη μπουρζουαζία, ἐπειδὴ εἴμαστε κατεξοχὴν ἄνθρωποι, ἰκανότατοι στὴν πάλη καὶ στὸν ἔρωτα, ἐπειδὴ εἴμαστε ἄνθρωποι βιολογικῶς καὶ ὄχι ἄγιοι, ἐπειδὴ πιστεύουμε πὼς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχει τρόπος νὰ ἀλλάξει ἡ φρικαλέα σημερινὴ κατάστασις, ἐπειδὴ πιστεύουμε πὼς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ γίνῃ ἀφοῦ πιστεύουμε, φτάνει νὰ πᾶμε μὲ κείνους καὶ μόνο ποὺ μποροῦν νὰ τὸ κάμουν χτυπώντας τὴν τάξιν καὶ τὸ καθεστῶς τῶν ἀστῶν. Ἄν τὰ θυσιάσαμε λοιπὸν ὅλα αὐτὰ ποὺ καὶ μεῖς ὅπως κάθε ἀνθρώπινο ἐγὼ μπορούσαμε φυσιολογικῶς νὰ ἐπιθυμοῦμε καὶ νὰ μεταχειριστοῦμε ὑπὲρ τῆς προσωπικῆς μας ἐπιτυχίας, ἂν δεχόμαστε κοινωνικῶς, πολιτικῶς καὶ οἰκογενειακῶς τὸ ἀπάνθρωπο καθεστῶς τῶν ἐκμεταλλευτῶν καὶ τῶν ἀπατεῶνων, δὲν τὰ θυσιάσαμε βέβαια στὸ βρόντο, οὔτε γιὰ νὰ σαπίσουμε σὲ μιὰ γωνιὰ ἀποσυρόμενοι ἡττοπαθῶς ἀπ' τὴν ζωὴν καὶ μένοντες οὐδέτεροι καὶ ἀνθρωπίνως ἀνικανοποίητοι. Τουναντίον τὰ θυσιάσαμε ὑπὲρ τῆς ζωῆς γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ παλαίψουμε ἀποτελεσματικὰ ἀντρείκια καὶ τίμια μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ θεωροῦμε σήμερον πιά ὡς συντρόφους μας στὴ δουλειὰ καὶ στὸν ἀγῶνα.

Κύριοι, ἀφήσαμε τὴν ἀστικήν τάξιν καὶ περάσαμε ὡς ἐχθροὶ τῆς στὸ ἄλλο στρατόπεδο ἀφενὸς γιὰ νὰ δείξουμε ἐμπράκτως τὴν ἀλληλεγγύην μας μὲ τὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτον ὄχι ἀκαδημαϊκῶς, ὄχι πλατωνικῶς μὰ μὲ τὰ ὄπλα στὸ χέρι ὑπακούοντας στὸ αἶσθημά μας καὶ στὴ λογικὴ ἐνάντια στὴν μπουρζουαζία, ἐνάντια στοὺς νόμους καὶ στοὺς θεσμούς τῆς, ἐνάντια σὲ καθετὶ ποὺ ἀποτελεῖ μαζὺ τους ἓνα μυριοπλόκαμο καρκίνωμα εἰς βάρος τῆς εὐτυχίας ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος μὲ πε-

ποίθηση στην ασύγκριτη άνωτερότητα της κομμουνιστικής υλιστικής θεωρίας που με την πάλη των τάξεων, με την παγκόσμια επανάσταση και με την απαραίτητη για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα δικτατορία αυτού του προλεταριάτου, ώρισμαώς μπορεί να μετατρέψει την παντοτινή δυστυχία του μεγαλύτερου μέρους της ανθρωπότητας σε κάτι άνευ προηγουμένου στην ιστορία, άνευ προηγουμένου σε τελειότητα λειτουργικής κοινωνικής ισορροπίας, δικαιοσύνης και ευτυχίας όταν έξοντωθει ή μπουρζουαζία.

Άφετέρου, περάσαμε στο άλλο στρατόπεδο, υπακούοντας σε ένα βαθύτερο όρμημένο, με την πεποίθηση πως μπορούμε να συντελέσουμε κι εμείς δυναμικά και όχι στατικά στη μεγάλη αυτή έποποιία όχι ως κάτι απέξω μα αποτελώντας ένα συνυφασμένο μέρος με το επαναστατικό προλεταριάτο όλου του κόσμου και με την κομμουνιστική του ιδεολογία, άντι να στεκόμαστε επ' άπειρον ξεσχισμένοι χιαστί επί των δύο έχθρικων τάξεων σε μάταια κλάψα, σε ειλικρινή ή φαρισαϊκή προσπάθεια συμβιβασμού στοιχείων ασυμβίβαστων με την βεβαιότητα, πως μόνο το προλεταριάτο σε συνεργασία με τους φτωχούς αγρότες και μερικά προσκείμενα και έξομοιούμενα με αυτό κοινωνικά στρώματα θα κατορθώσει να φέρει εις πέρας με τη συνεχή καθοδήγηση και πιστή έφαρμογή της λενινιστικής-μαρξιστικής ιδεολογίας και τακτικής, αυτό το τεράστιο άπολυτρωτικό και δημιουργικό έργο που θα αλλάξει συθέμελα την όψη της γής.

[Ἀθήνα, 1935]

Πατέρα

Ἐπὶ δύο μέρες μετὰ τὴν ἀναχώρησιν ἐξετίμησα ἀπ' ὅλες τὶς μεριές καὶ τὴν νέα κατάστασιν ὅπως διεμορφώθη μετὰ τὸ διαζύγιον πού ζήτησες καὶ ἔλαβες ἀπὸ τὴν μητέρα μου. Ἴδου ποιὸς εἶναι οἱ ἀποφάσεις μου. Μετὰ τὸ διαζύγιον πού ἐξασφαλίζει ἓνα minimum ἀνεξαρτησίας οἰκονομικῆς στὴν μητέρα (κατ' ἐμὲ ὅχι ἀρκετὸν) ἢ ἀποστολή μου κοντὰ σου τελείωσε. Τώρα μοῦ φαίνεται πὼς ἡ ἀρχικὴ ἰδέα περὶ δυνατότητος ἐπανόδου στὸ πλευρό σου στίς δουλειές εἶναι πρᾶγμα ἀδύνατον. Μᾶς χωρίζουν διαφορετικὲς νοοτροπίες, ἀντιλήψεις, ἰδέες καὶ ἀρχές καὶ ὠρισμένα γεγονότα πού ἄφισαν ἔχνη ἀνεξίτηλα στὴν ψυχὴ μου. Δὲν μοῦ φαίνεται δυνατὸν νὰ συνεργασθῶ μὲ ἓνα ἄνθρωπον σὰν καὶ σένα παρὰ τὴν μεγάλη ἀξία πού σοῦ ἀναγνωρίζω σὲ πολλὰ ἐπίπεδα. Δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἄνθρωπος γιὰ μένα.

Ἡ στάσις σου ἀπὸ τὸ 1916, πού μᾶς ἐπείκρανε ὅλους, ἀντὶ νὰ βελτιωθῆ χειροτέρεψε μὲ τὰ χρόνια καὶ ἀπὸ τὰ 1925 κατήντησε κυριολεκτικῶς ἀχαρακτήριστη, ἡ δὲ νοοτροπία σὲ ὠρισμένα ζητήματα, πού ποτὲ δὲν μοῦ ἐφάνη ἐναρμονισμένη μὲ τὴν πραγματικότητα, αὐτόχρομα αἰσχρά. Καταλαβαίνεις τώρα πὼς ἂν θέλω νὰ παραμείνω εἰλικρινῆς καὶ συνεπῆς μὲ τὸν ἑαυτό μου δὲν μπορῶ ποτὲ νὰ συνεργασθῶ μαζί σου. Τὴν ἐμπιστοσύνην πού θέλεις νὰ σοῦ ἐμπνεύσω γιὰ νὰ ἀλλάξῃς γνώμη περὶ ἐμοῦ, ἐγὼ δὲν βλέπω γιὰ ποιοὺ λόγους

πρέπει νὰ σοῦ τὴν δώσω μὲ ἕναν ὠρισμένο τρόπο πὸν ζητεῖς νὰ μοῦ ἐπιβάλεις, ὅταν ὅλος ὁ ἄλλος κόσμος ἔχει ἐμπιστοσύνη σὲ μένα. Πταίστης εἶμαι μόνον σὲ τοῦτο ὅπως σοῦ ἔλεγα καὶ στὴν ταραχώδη συζήτησή μας τῆς 9ης τοῦ μηνὸς πὼς ἐνῶ εἶχα οὐσιαστικῶς παραιτηθῆ πρὸ δύο ἐτῶν ἀπ' ὅλες τὶς ἐργασίες σου δὲν σοῦ ἔστειλα τὸ ἀπαιτούμενον ἔγγραφο νῆ δῆλωσιν καὶ βέβαια ἢ στάσις μου μποροῦσε νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς ἐγκατάλειψις θέσεως. Τώρα μοῦ ἔθεσες τὸ ἐρώτημα «Τί σκέπτεσαι νὰ κάνης γιὰ ν' ἀποκτήσης ἐκ νέου τὴν ἐμπιστοσύνη μου». Τὴν πρώτη στιγμή σοῦ ἀπήντησα: «Ἐργαζόμενος σὲ μίαν ἀπὸ τὶς ἐπιχειρήσεις σου». Τώρα βλέπω πὼς τοῦτο εἶναι ἀδύνατον γιὰ τοὺς λόγους πὸν σοῦ ἐξέθεσα πάρα πάνω. Ἐπί πλέον θὰ θεωροῦσα προσβλητικὸ γιὰ μένα νὰ κάνω μία προσπάθεια à contre-cœur μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐμπνεύσω τὴν ἐμπιστοσύνη, πὸν πρὸ πολλοῦ ἐμπνέω σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους, εἰδικῶς καὶ μόνο σὲ πρόσωπο πὸν ἔπαυσα πλέον νὰ ἐκτιμῶ.

Λοιπὸν ἀντὶ νὰ ξαναμπῶ στὶς δουλειές σου παραιτοῦμαι ἀπ' ὅλες πέρα γιὰ πέρα καὶ σοῦ ἀφίνω γειά.

Ἐπογραφή: Ἄ. Ἐμπειρῖκος